

Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)

Oktay Özgül¹
ORCID-0000-0003-0575-0436

Nezahat Ceylan²
ORCID-0000-0002-9889-7279

Öz

Jeolojik ve jeomorfolojik özellikler, toplumların yaşamını biçimlendiren önemli yeryüzü şekilleridir. Dağlar, sıradağlar, plato, ova, akarsu, göl vb jeolojik-hidrografik özellikler, uygarlık tarihinde yerleşim biçimini, konut tipini, ticareti ve ekonomiyi etkileyen unsurlar arasındadır. Önemli dağları ve ovaları birbirine bağlayan geçitler ise yeryüzü şekilleri içinde ayrı bir yer tutarlar. Ticaretin gelişmesinde ve kültürlerin kaynaşmasında köprü vazifesi gören geçitler, özellikle Asya-Avrupa arasında asırlar boyunca ulaşılması gereken adeta birer hedef konumunda olmuşlardır. Stratejik ve jeopolitik bakımdan büyük önem taşıyan Kafkasya bölgesinde ise iki doğal geçit vardır. Daryal ve Derbent geçitleri tarih boyunca Kuzey Kafkasya'yı Güney Kafkasya'ya bağlayan geçitler olmakla birlikte; buradan gelip geçen toplumlar tarafından da tarihi süreçte Kavimler Kapısı olarak adlandırılmışlardır. Bu makalede Daryal ve Derbent geçitlerinin tarihi ve arkeolojik verileri ortaya konularak Eskiçağdaki önemi anlatılmaya çalışılacaktır. Ayrıca M.Ö. II ve I. Binde Orta Asya-Kafkaslar arasında cereyan eden Kimmer-İskit göçlerinin Kafkasya'ya yayılımı ile birlikte, göçlerin etki alanı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Daryal, Derbent, Göç, Kimmer-İskit, Hun

¹ Yrd. Doç.dr. Atatürk Üniversitesi, oktay. ozgul@atauni.edu.tr

² Dr., Atatürk Üniversitesi, bceylanerzurum@hotmail.com; ceylanerzurum@hotmail.com

Caucasus Passages in Ancient History (Daryal and Derbent)

Oktay Özgül³
ORCID-0000-0003-0575-0436

Nezahat Ceylan⁴
ORCID-0000-0002-9889-7279

Abstract

Geological and geomorphological features are important forms of the earth that shape the life of the societies. Geological-hydrographic features such as mountains, mountain ranges, plateau, plains, rivers and lakes are among the factors affecting settlement style, housing type, trade and economy in the history of civilization. Passages connecting important mountains and plains have a separate place in the earth's shape. In the development of trade and in the fusion of cultures, the gateways that have been subject to bridges have become a target that must be reached for centuries, especially between Asia and Europe. There are two natural passes in the Caucasus region, which is of great importance for strategic and geopolitical reasons. The Daryal and Derbent passes along with the passages connecting the North Caucasus to the South Caucasus throughout history; have been called by the communities in the historical process as the Gate of the Tribes. In this article, the historical and archaeological data of the Daryal and Derbent passes will be put forward and the importance of the Ancient age tried to be explained. At the same time Kimmer-Scythian migrations between Central Asia and Caucasus and its impact of migrations in the area in the second and first century BC will be examined.

³ Yrd. Doç.dr. Atatürk Üniversitesi, oktay. ozgul@atauni.edu.tr

⁴ Dr., Atatürk Üniversitesi, bceylanerzurum@hotmail.com; ceylanerzurum@hotmail.com

Keywords: *Caucasus, Daryal, Derbend, Migration, Kimmer-Scythian, Hun*

1-Tarihi Coğrafya

Karadeniz ve Hazar Denizi arasında dağlık bir bölge olan Kafkasya⁵, verimli otlakları, sulak alanları, coşkun akan ırmakları, ovaları ve platoları ile eskiçağdan itibaren insanların ilgisini çekmiş bir coğrafyadır. Eski Doğu ile Eski Batı arasında adeta bir köprü olan Anadolu'nun giriş kısmını meydana getiren Kafkasya bölgesi, tarihte çok stratejik bir bölge olarak varlığını günümüze kadar korumayı bilmiştir. Bu nedenle Kafkasya, Avrasya⁶ ölçeğinde ilk insanların yaşamaya başladığı bereketli ve doğal bir coğrafyadır. Bu coğrafyanın temel iskeletini ise Kafkas Dağları oluşturur.

⁵ Kırzioğlu, "Kafkasya" kelimesine ilk olarak Eski Yunanlı Aiskhylos/Eschyle'in MÖ. 490 yılında yazdığı bir facia romanında, rastlandığını söyler. Romanda bu ad; Karadeniz doğusundaki yüksek dağlar (en yüksek tepesi Alburuz: 5462 m) bölgesi için anılmıştır. Kırzioğlu, Fahrettin, "Kafkas ve Kafkasya Deyimlerinin Menşei ve Anlamı", Bizim Ahıska Yaz, 2015, 5 vd. Bu isim daha sonra, "Kavkas" olarak Karadeniz ile Kuban Irmağı arasında kalan halklar için kullanılmıştır. Kafkas adının kökeni ve etimolojisi hakkında geniş bilgi için bkn: Bi, Mahmut, Kafkas Tarihi, Ankara, 2011, s. 17-23; Tunç, Zekiye, "Malazgirt Öncesi Kafkasya'da Türk Varlığı", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2012, s. 1-6. Kafkasya hakkında ayrıca bkz. Palaz Erdemir, Hatice, "Antikçağın Sonunda Doğu Roma'nın Güney Kafkasya (Transkafkasya) Politikası", *Kafkaslar Özel Sayısı*, Yeni Türkiye Yayınları, Temmuz-Aralık 2015, Sayı 72, Ankara, 2015, 47-55; Palaz Erdemir, Hatice, "The Nature of Turko-Byzantine Relations in the Sixth Century AD", Cilt LXVIII, sayı 252, TTK, Belleten, Ankara, Ağustos 2004, 423-430; Erdemir, Halil, "Kafkasya Jeopolitiğinin Bölge Politikalarına Etkisi", *Kafkaslar Özel Sayısı*, Yeni Türkiye Yayınları, Temmuz-Aralık 2015, Sayı 72, Ankara, 2015, 378-626.; Erdemir, Halil ve Palaz Erdemir, Hatice, "Geo-Historical Impact of the Black Sea on the Eastern Neighborhood Policy of the EU", *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Üzerine 4. Uluslararası Mavi Karadeniz Kongresi*, 25-26 Kasım 2013, Editörler: Alaeddin Yalçınkaya, Şükrü Yazğan, Marmara University, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 265-290.

⁶ Avrasya kelimesi, "Avr-Asya" kelimelerinin birleşmesinden oluşur. Asya ve Avrupa kıtalarını ifade etmek için kullanılır. Ancak tarihi manada bu kelime, anlam genişlemesine bağlı olarak Asya ve Avrupa kıtalarına egemen olmak isteyen güçler tarafından kendi jeopolitik jeostratejik çıkarları için kullanılmıştır. Avrasya kelimesi ve içeriği hakkında geniş bilgi için bkn: Yıldız, Feridun, "Avrasya Jeopolitiğine Rus-ABD Yaklaşımları", 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Yıl: 1, Sayı: 1, Ocak-Şubat-Mart 2007, s. 149-177; Özder, Adem, "Avrasya Kavramı Ve Önemi" *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II/2, 2013, s. 65-88. Biz bu makalede, "Avrasya" kelimesini Asya-Avrupa arasında bir köprü olan

Kafkas Dağlarının yüksek tepelerinden doğan nehirler, insanlar için uygun yaşam alanları oluşturduktan sonra Karadeniz, Hazar ve Azak Denizi'ne dökülürler (Kuban-Terek-Kür-Aras vb.). Kafkas Dağlarının Hazar Denizi'ne yaklaşan kısımları, 4000 m.'yi aşar. Bu dağların hemen güneyinde Transkafkasya ya da Maverai-i Kafkas yer almaktadır⁷. Bu bölgenin kuzeydoğu bölümünü Kür-Aras çöküntüsü oluşturmaktadır ve bu çöküntünün içinde Tiflis şehri yer almaktadır. Kura çöküntüsünü Trialeti⁸ ve Taliş dağlarından ayıran Rioni (Kolkhis)⁹ ovası, bölgenin önemli yaşam alanlarındandır.

Kafkasya'nın en önemli dağlarından olan Elbruz Dağı (5462 m.), Rusya Federasyonu Güney Federal Okruğu içinde bulunan Kuzey Kafkasya ekonomik bölgesi içinde, Kabartay Balkarya'da, Gürcistan sınırının 11 km. kuzeyinde ve Tiflis'in yaklaşık 270 km. kuzeybatısında bulunur. Bazı uzmanlar Elbruz Dağı'nın Kafkaslar, Avrasya sınırını meydana getirdiğini ifade ederler. Bazıları da; Kafkasların kuzeyini, Kuma Manych Depresyonu'nun sınırı olduğunu belirtirler¹⁰.

Kafkasya'nın coğrafi temelli tarihi ve arkeolojik çerçevesinin sınırlarını çizmek için kullanacağız.

⁷ Dolukhanov, Pavel, Eski Ortadoğuda Çevre ve Etnik Yapı, Suavi Aydın, İstanbul, 1998, s. 70 vd.; Ruslar, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan topraklarına da "Kafkas Ötesi" anlamında *Zakavkaz* tabirini kullanmışlardır. Tavkul, Ufuk, "Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi", I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 2006, s. 3 vd.

⁸ Trialeti, Gürcistan'ın en eski yerleşim merkezidir. Bugün Tsalka Belediyesi, Tetrıştırqaro, Dmanisi, Borjomi ve Ninotsminda belediyelerinin bazı kısımları, bu tarihi merkezin bölümlerini oluşturmaktadır. Orta Tunç Çağında Gürcistan'da ortaya çıkan Trialeti kültürünün en belirleyici özelliği, keramiklerinin, siyah cilalı, "kahverengi boyalı, krem astarlı ve derin kesim süslü, kaba olmalarıdır. Bunun yanında Trialeti kurganlarında çeşitli tunç, gümüş, altın-gümüş alaşım ve altın kapların bulunması bu kültürün gelişmişlik seviyesini göstermesi bakımından önemlidir. Trialeti Kültürü ve özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Narimanishvili, Goderdzi, "Archaeological Investigations in Trialeti", *Archaeology of Armenia in Regional Context*, 2012; 88 vd.; Shanshashvili, Nino-Narimanishvili, Goderdzi, "Environment and Dwelling in the Early and Middle Bronze Ages South Caucasus", *Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia, Proceedings of International Conference* (Editors Marine Kvachadze-Marina Puturidze-Nino Shanshashvili), Tiflis 2014, s. 247 vd.

⁹ Antikçağ'da Kolkhis adı verilen bölgenin; güneyinde Armenia, kuzeyinde Skythia, batısında Karadeniz, doğusunda ise Iberia ve Albania yer almaktadır. Antik yazarlar, Herodotos, Strabon Kolkhis'in tarihi coğrafyası ve konumu hakkında ayrıntılı bilgiler sunarlar. Herodotos, Herodot Tarihi I, (Azra Erhat), İstanbul, 1993, s. 16 vd.; Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası XII, İstanbul, 1993, s. 11 vd.

¹⁰ Bi, a.g.e., s. 98 vd.; <http://www.dag.gen.tr/elbruz-dagi.html>

Üç kıta arasında sosyoekonomik ve kültürel yönden bir köprü olan Kafkasya'nın belki de en dikkat çekici özelliği, dağların, akarsuların, ovaların ve geçitlerin sağladığı etnik çeşitlilik ve kültürel uyumdur. Coğrafyanın sağladığı bu uyumdan olsa gerek, pek çok kadim dili konuşan insanlar hala bu coğrafyada mevcuttur¹¹.

Kafkasya'nın zengin arkeolojik materyalleri, 21. yüzyılın sancılı dönemlerinde birçok etnik-sosyolojik ve politik sorunun çözümünde önemli kanıtlar sunacak nitelikte olduğu için, özellikle Rus bilim adamları tarafından 19. Yüzyıldan beri ilgi çekmiştir¹². Kafkasya'da ilk insan izlerine ait kanıtlar, 700 bin yıl öncesine kadar dayanmaktadır¹³. Paleontologlara göre bölgeye ilk insanlar güneyden gelmişlerdir. İlk zamanlarda kaya sığınakları, barınaklar ve mağaralarda yaşayan insanlar zaman sonra Kafkasya'nın daha yaşamaya müsait yerlerine doğru yönelmeye başlamışlardır¹⁴. M.Ö. 7. binyılda Güney Kafkasya'da en yaygın gibi

¹¹ Dağıstan Derbent bölgesinde Lezgice, Avarca-Andiyaca, Vaynahca, Dargica, Kinalugice, Lakice, Cezce ile, Çeçenya'da konuşulan Nakça ve Lakice, dilleri konuşulmaktadır. Ancak 1920'lere kadar Gürcüce dışında hiçbir Kafkas dilinin alfabesi olmadığı unutulmamalıdır. Bununla birlikte yukarıda bahsettiğimiz kültürel uyum ve çeşitliliğin en açık örneği dil ve folklor alanında yaşanır. Genel bir ifade ile "Kafkas Kültürü" adı verilen ve bugün Abhaz-Adige, Oset, Çeçen-İnguş, Avar, Dargı, Lak, Lezgi halkları ile birlikte Karaçay-Malkar ve Kumuk Türklerinin de ortak kültürel değerleri olan toplumsal unsurlarda, eski Türk kavimlerinin kültürlerinden derin izler bulunur. Türk kültürünün gelenek-görenek, giyim-kuşam ve toplumsal manadaki izlerini bugün Kafkas halklarının hemen hepsinde görmek mümkündür. Eskiçağ'da Anadolu-Kafkas dilleri ve kültürleri arasındaki farklılık ve benzerlikler hakkında ayrıntılı bilgi için bk; Ünal, Ahmet, Kuban-Maykop Kültürleri İle Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri (Kaf-Der Çorum Paneli Tebliğleri), İstanbul, 2002, s. 20 vd.; Tavkul, "The Socio-Linguistic Aspect of Cultural Interaction Among the Peoples of the Caucasus". Acta Orientalia, 55 (4), 2002, s. 353 vd.

¹² Hüseyinova, İrade, Eski Kafkasya Tarihinin Arkeolojik Araştırmaları, İRS Arkeoloji 4, 8. 2013, s. 4.; www. www.irs-az.com

¹³ Hüseyinova, a.g.e. s. 7.; Kafkas Dağları'nın güney yamaçlarında Aras Irmağı'nın 20 mil (yaklaşık 12,5km) kuzeyindeki küçük bir akarsu vadisindeki **Azık Vadisi'nde** bulunan mağara, bölgenin en eski yerleşim izi taşıyan bölgesi durumundadır. Mağarada çakıltaşı endüstrisine ait Avrasya'nın en eski aletleri bulunmuştur. Bölgedeki Paleolitik yerleşmelerin daha çok Adigey bölgesinde yoğunlaştığı görülmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Dolukhanov, a.g.e. s. 118.

¹⁴ Bölgede çok sayıda Paleolitik, Mezolitik, Neolitik, Kalkolitik devre ait yerleşme vardır. Özellikle Azerbaycan Gobustan kaya resimleri bu anlamda bölgenin aralıksız yerleşim gördüğünü ortaya koyar. Rüstemov, Caferqulu, Namazoğlu, Muradova Firuze Memmedrza qızı, Gobustan Petroglifleri, Bakü, 2003, s. 7 vdd.; İsmailzade, Kudret, "Gobustan Açık

görünen köy (yerleşim) biçimi, Shulaveri-Shomu kültürü denilen ve Marneuli, Mili, Karabağ ve Mughan vadilerine yayılmış olanıdır¹⁵.

Neolitik dönemin çiftçi yaşamı Kafkasya'da M.Ö. VII. bin ve VI. binin başlarında ortaya çıkmıştır¹⁶. Ovalık ve düz alanlarda daha çok tarımsal üretime geçilmişken, yüksek rakımlı yerlerde hayvancılık daha fazla görülmüştür. Bu durum bölgenin arkeolojik verilerinin ve mimarinin çeşitli olmasına sebep olduğu gibi, geçmiş toplumların yaşam biçimini ve kültürel etkileşimini de baştan itibaren değiştirmiştir.

M.Ö. 3500-3200 tarihleri arasında Güney Kafkasya'da yayılmaya başlayan Kür-Aras¹⁷ ve Maykop¹⁸ kültürlerinin Doğu Anadolu bölgesi ile yakından ilişkili olduğu görülür. Bununla birlikte bölgede maden kullanımının artması, hem göç olgusunda değişimlere yol açmış, hem de Kafkasya'nın toplumsal yapısında köklü değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Kurgan kültürlerinin yaygınlaşması, ölü gömmede ve mimaride ortaya çıkan yeni değişimler, Tunç Çağı Kafkasya'sının bu dönemdeki belirleyici özelliklerini meydana getirir. Kafkasya'nın daha çok mezar

Hava Müzesi", İRS Arkeoloji 3, 11. 2014, s. 5 vd.; <http://irsaz.com/new/tr/search/query?Search=gobustan>

¹⁵ Shanshashvili-Narimanishvili, a.g.e. s. 245 vd.

¹⁶ Nalçık şehri Kafkas neolitiğine ait ciddi veri sunar, Ahubek köyü bulguları bu anlamda büyük önem taşır. Burada yapılan kazı çalışmalarında tarımla birlikte hayvancılığın da beraber yapıldığını ortaya koyan kanıtlar ele geçirilmiştir. Bi, a.g.e. s. 182-183.; Açıguba, Timur, *Kronolojik Abhazy Tarihi*, Oktay Chkotua, İstanbul, 2015, s. 8 vd.

¹⁷ Yakar, Jak, "The Chronology of the Transcaucasian", East Anatolian Early Bronze Age Eretz-Israel Amiran Vol. 1990, s. 94 vd.; Dolukhanov, a.g.e. s. 438; Palumbi, Giulio, "Red-Black Pottery: E.Eastern Anatolian and Transcaucasian Relationships around the Mid-Fourth Millennium BC. Ancient Near Eastern BC", Studies 40, 2003, s. 81 vd.; Sagona, Antonio-Zimansky, Paul, Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000-550, İstanbul, 2015, s. 147; Ağalarzade, Anar, "M.Ö. V-I. Binlerde Yakınoğu-Anadolu-Kafkasya Üçgeninde Kavimler Göçü, Ticari-Kültürel İlişkiler Ve Etkileşimler", Migration Of Peoples and Commercial and Cultural Interactions in the Triangle of Near East – Anatolia and the Caucasus in the V-I Millenniums B.C, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, c. IX, İzmir, 2009, s. 10.

¹⁸ M.Ö. III. Bin'in ortalarından itibaren Kuban Nehri'nin güneyinde ortaya çıkan Maykop Kültürü, Taman yarımadasından Azak Denizi kıyılarına ve Dağıstan bölgesine oradan "Derbent Geçidi" vasıtasıyla Güney Kafkasya'ya kadar yayılmıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk; Markovin, V. D-Mungaev, R. M, Severniy Kavkaz, Moskova 2003, s. 71-74; <http://www.maykop.narod.ru/>

mimarisıyla dikkat çeken diğer bir kültürü Kuban Kültürü¹⁹, Kafkasya'da Son Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçişi temsil eder.

Bölgede M.Ö.2400'lerden itibaren Tunç Çağı'ndan Kafkasya Dolmenleri görülmeye başlar²⁰. M.Ö. 2000'lerden itibaren bozkırlarda görülmeye başlanan atlı göçebe kültürü Kafkaslar'a kadar yayılmaya başlayarak, etkisini Anadolu'ya kadar hissettirir²¹. Göçebe çoban toplulukların göçü ile beraber Kafkasya'nın jeolojik özellikleri arasında önemli yer tutan dağlar, nehirler ve geçitler ön plana çıkarak belirleyici roller üstleneceklerdir.

2-Daryal ve Derbent Geçitleri

Yukarıda da değindiğimiz gibi yeryüzü şekilleri bakımından bağlayıcı, birleştirici, ayrıştırıcı ve olmazsa olmaz özelliği bulunan geçitler, toplumların tarihi serüvenini pek çok bakımdan etkilemişlerdir. Buradan hareketle Kafkasya'da ticaret, sosyal kaynaşma, kültürel etkileşim, siyasi yapılanmalar ve tarihin kaderini değiştiren göçler; geçitler vasıtasıyla olmuştur. Anadolu gibi Doğu ile Batı arasında her zaman bir köprü ve aynı zamanda bir uygarlık beşiği olan bölge ile; Türkistan'ın batıdaki son uzantısı olan Kafkaslar ile Anadolu'nun irtibatı yine bu geçitler yoluyla sağlanmıştır.

¹⁹ "Catacomb-kaya mezar", "ahşap mezar kabileleri" olarak anılan bu kültür insanları, bozkır keramiğinin gelişmiş bir tipini kullanmışlardır. Arkeolojik materyal tamamen Orta Asya göçebe kültür özelliklerini yansıtır. Ziraat yapan ama tam anlamıyla yerleşik olmayan yarı göçebe bir görünüme sahip olan bu insanların yapmış oldukları tunç eserler, dünyada büyük bir hayranlık kazanmıştır. Kuban kültürü hakkında ayrıntılı bilgi için bk; Tarhan, M. Taner, Eskiçağda "Kimmerler Problemi", VIII. Türk Tarih Kongresi-I, 11-15, Ankara, Ekim 1976, s. 358; Tarhan, M. Taner, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", Türkler Ansk. Cilt I, Ankara, 2002, s. 598 vd.; Petrenko Vladimir, G, "Scythian Culture in the North Caucasus", Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age, Edited By Jeannine Davis-Kimball Vladimir A. Bashilov Leonid T. Yablonsky, Zlnat Press Berkeley, Ca. 1995, s. 5 vd.

²⁰Tarhan, M. Taner, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", Tarih Dergisi, 24, 1970, s. 20; Markovin, Vladimir Ivanoviç, Cüce Evleri İspunlar Kuzeybatı Kafkasya Dolmenleri, O Uravelli, Ankara, 2008, s. 13 vd.

²¹ Tarhan, a.g.e. s. 19 vd.; Durmuş, İlhami, İskitler (Sakalar) Ankara, 1993, s. 61 vdd.; Khazanov, Anatoly. M. "The Dawn Of Scythian History", Iranica Antiqua XVII, Gent, 1982, s. 55-57; Özgül, Oktay, "Çoruh ve Kür Vadisi'nde Kimmer-İskit Yer Adları", BELGÜ, II. 2015, s. 159 vd.

Dünyanın birçok yerinde önemli geçitlerin varlığı bilinmekle beraber, Anadolu'nun pek çok yerinde de bölgeleri, şehirleri ve yerleşim birimlerini birbirine bağlayan stratejik geçitler vardır. İç Anadolu'yu Çukurova'ya bağlayan **Gülek Geçidi (1050 m)**²², Çukurova'yı Hatay'a bağlayan **Belen Geçidi (660 m.)**²³ ile Erzurum ile Bayburt-Gümüşhane ve Karadeniz arasındaki bağlantıyı sağlayan **Kop Geçidi (2409 m.)**, Gümüşhane-Trabzon arasındaki bağlantıyı sağlayan **Zigana Geçidi (2032 m.)**, Doğu Anadolu'nun çatısı olan Erzurum ilini Karadeniz'e bağlayan çok önemli geçitlerdir²⁴.

Eskiçağda özellikle dağlık Kafkasya coğrafyasının devamı niteliğinde olan Transkafkasya-Doğu Anadolu kültürlerinin ortaya çıkması ve yayılmasında da önemli olan bazı geçitler Urartu kaynaklarına kadar yansımıştır. Mesela, akarsu ve yol güzergâhlarının öneminden dolayı Diauehi bölgesi (Erzurum ve çevresi) Menua dönemine ait Yazılıtaş yazıtında “Geçit Ülkesi” olarak geçmektedir. Urartu kralı Menua²⁵ dönemine ait yazıtlarda Menua'nın “**Geçit Ülkeleri (KURKA-sie)**” sınırındaki **Zua** şehrini nasıl ele geçirdiği anlatılmaktadır²⁶. Bu ve buna

²²Gülek Geçidi konumundan dolayı Antik çağlarda Kilikya Kapısı olarak adlandırılmıştır. <http://www.guncelakademi.com/turkiyenin-onemli-gecitleri-nelerdir--n205.html>; Sevin, Veli, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Ankara, 2001, s. 6; Üngör, İbrahim, İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi, Ankara, 2014, s. 35 vd.

²³Belen Geçidi, bugün Suriye Kapıları olarak bilinmektedir. Nur Dağları üzerinde yer alır. Ayrıntılı bilgi için bak; <http://www.guncelakademi.com/turkiyenin-onemli-gecitleri-nelerdir--n205.html>; Sevin, a.g.e. s. 6; Üngör, İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi, Ankara, 2014, s. 18 vd.

²⁴Kımal, Füzuan, Eski Anadolu Tarihi, Ankara, 1998, s. 2 vd; Ceylan, Alpaslan, Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır) Erzurum, 2015, s. 40 vd.

²⁵Urartu Kralı İspuini, tahta çıkışından kısa bir müddet sonra oğlu ve halefi Menua (M.Ö. 810- 786)"yı tahta ortak etmiştir. Urartu tarihinde ilk kez “Ortak Krallık” dönemi bu kral döneminde başlamıştır. Urartu tarihinde büyük reformist ve imar-iskân uygulayıcısı olarak bilinir. Urartu'nun Kuzey ve kuzeydoğu yayılımında çok büyük başarılar elde etmiştir. Kral “Menua” ya da “Minua” hakkında geniş bilgi için bk; Loon, M. Van, “The Inscription of Ispuini and Meinua at Qalatgah, Iran”, Journal of Near Eastern Studies, Chicago 34, 1974, s. 200-201; Çilingiroğlu, Altan, Urartu Tarihi, İzmir, 1994, s. 42 vdd.

²⁶König, Friedrich, Wilhelm, Handbuch Der Chaldischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft 8, Graz, 1955-57, no. 23; Melikisvili, Georgiy Aleksandrovich, Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, Moskova, 1960, s. 128; Ceylan, Alpaslan, “Horasan ve Çevresi Araştırmaları Işığında Yazılıtaş Yazıtı”, Çağlayan Aras, 2002, Erzurum, s. 14-15; Günaşdı, Yavuz, “Geçitler Ülkesinde Bir Urartu Kalesi Avnik”, Tüba-Ar, 19, 2016, s. 120.

benzer geçitlerin bölgedeki varlığı, bölgenin Eskiçağ kültürlerinin yayılımı ve etkileşimi bakımından büyük bir değer taşımaktadır. Bu kapsamda Eskiçağda Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Kafkasya ile etkileşimi bakımından önem taşıyan Gürcü Boğazı²⁷ ile, Erzurum-Erzincan arasındaki Sansa Boğazı²⁸ Karaz Kültürü²⁹ başta olmak üzere, M.Ö. II. Bin yıl

²⁷Gürcü Boğazı, Erzurum, Artvin, Ardahan ve Kars illerini birbirine bağlar. Aynı zamanda Eskiçağda bu yerler, "Tao ve Klarçeti", olarak da bilinirdi. Geçit, Şenkaya İlçesi, Şenyurt Köyü'nün yaklaşık olarak kuş uçuşu 2 km. kuzeybatısında, Güzelyayla Köyü'nden başlayarak Küçük Kafkaslara kadar uzanır. Bölgede yaptığımız yüzey araştırmalarında tespit etmiş olduğumuz "**Pruttepe Kalesi**" nin bu boğazı kontrol altında tuttuğu anlaşılmıştır. Ceylan, Alpaslan, vd., "2006 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kocaeli Cilt. III, 2008, s. 135; Ceylan, Alpaslan, Doğu Anadolu Araştırmaları I (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır) Erzurum, 2008, s. 272. Ayrıca Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Kafkasya'ya bağlayan ana yol güzergahları için bk; Ceylan, Nezahat, "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", "The Two Historical Roads of the Pasin Plain Opened to the North", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research 9 /43, 2016, s. 656 vd.

²⁸ Erzurum-Erzincan arasındaki bağlantının önemli bir bölümünü oluşturan bu boğaz, Karasu tarafından açılmış olup, batıda Tanyeri demiryolu istasyonu (Üzümlü-Erzincan) ile doğuda Yollarüstü köyü (Tercan-Erzincan) arasında yaklaşık 36 km. uzanış gösteren bir yarma vadidir. Geçidin beşeri-ulaşım coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgi için bak; Coşkun, Ogün-Koca, Halil, Doğu Anadolu Bölgesi İçin Önemli Bir Ulaşım Güzergahı: Erzincan-Erzurum Karayolu, 2016: 44 vd.; Bu geçit vasıtası ile bölgenin M. Ö. III. Binyıl için baskın kültürü olan Karaz Kültürü'nün yayıldığını görüyoruz. 1998 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığında sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarında özellikle boğazın her iki yakasında tespit olmuş olduğumuz arkeolojik merkezlerde yoğun bir şekilde rastlamış olduğumuz "**Karaz Tipi Keramikler**" bu durumu kanıtlamaktadır.

²⁹ Son Kalkolitik Çağ'ında başlayan Karaz Kültürü, Kafkaslardan Doğu Anadolu'ya, Doğu Anadolu'dan bugünkü İsrail topraklarına kadar ulaşmıştır. Pek çok adla adlandırılan kültüre "Karaz Kültürü "Kura-Aras Kültürü", Khirbet Kerak/Bet Yerah, "Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü", " Yaniktepe Kültürü" gibi adlar verilmiştir. Bu kültür, M.Ö 3250-2000/1750 tarihleri arasında varlığını sürdürmüştür. Bittel, Kurt, Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye. İstanbul, 1945, s. 94 vd.; Koşay, Hamit, Zübeyir-Turfan, Kemal, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", Belleten XXIII/91, 1959, 349 vd.; Piotrovsky, Boris, B. "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.", VI. International Congress of Prehistorical and Protohistoric Sciences, Moscow, 1962, 7; Charles, Burney-David, Marshall, Lang, The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus, London, 1971, 43 vd.; Arsebük, Güven, Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1974, 1 vdd.; Pehlivan, Mahmut, En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1984, 32 vd. Erzurum Aziziye İlçesinin bir mahallesi olan, Karaz Köyünde yapılan kazılarda ortaya çıkan

kültürlerinin, İlk Demirçağ Kültürleri'nin ve Urartu Devleti'nin³⁰ kuzeybatıya yayılmasında önemli olan geçitler olmuşlardır.

Çalışmamıza konu olan Kafkasya'da ise Eskiçağ'dan itibaren toplumsal yapıların ortaya çıkmasında, gelişmesinde ve etkileşiminde önemli roller üstelenen iki stratejik geçit vardır. Bunlardan birisi Daryal diğeri ise Derbent'tir. Bu geçitlere yaygın olarak "**Bab-ül Alan**" da denilmektedir. Araplar, Kafkasya'da bulunan birçok geçitten dolayı kapılar anlamına gelen "**El-“Ebvap”**" deyimini kullanmışlardır. Bu kapılar; **Bab-ül Ebvap, Bab-ı Sahibüs Serir, Bab-ı Şabran, Bab-ı Lazka, Bab-ı Karuyan, Bab-ı Sol, Bab-ı Liyanşah, Bab-ı Aransah, Bab-ı Barka, Bab-ı Tadonan vb.** dir.³¹

M.Ö. IV. binden itibaren Kafkasya ile Mezopotamya kültürleri arasındaki etkileşimi sağlayan geçitlerden birisi olan Daryal Geçidi, bugünkü Dağıstan bölgesinin batı sınırını teşkil etmektedir. Kafkasya'nın yüksek sıradağlarını ve uçurumlarını çok sert bir yarık gibi ikiye bölen

arkeolojik bulguların yoğunluğundan dolayı, "Karaz Kültürü" adını almıştır. Son zamanlarda bölgede Erzurum Müzesi başkanlığında, BOTAŞ'ın gerçekleştirmiş olduğu pek çok merkezdeki kazı çalışmalarında ortaya çıkan arkeolojik malzeme ve keramik verisi, Karaz Kültürü'nün Doğu Anadolu'daki ana merkezinin Erzurum olduğu yönündeki iddiaları çok kuvvetlendirmektedir.

³⁰ M.Ö. 9-6. Yüzyıllar arasında başta Van bölgesi olmak üzere bölgede ağırlığını hissettiren Urartular, başkent Tuşpa'dan başlayarak kuzeye doğru bir genişleme siyaseti izlemişlerdir. Bu anlamda Erzurum-Erzincan bölgesinde çok sayıda maden yataklarının önem taşıdığı bilinmektedir. Özellikle Urartular, kuzeye doğru yayılmalarında ihtiyaç duydukları bu madenleri (bakır-gümüş-demir-kurşun) Erzincan ve Erzurum yörelerinden getiriyorlardı. Bu amaçla başta Sansa boğazı olmak üzere bölgeye çok sayıda geçitten geçerek vergi ve ganimeti taşıyorlardı. Nitekim yüzey araştırmalarında tespit etmiş olduğumuz çok sayıda kale ve garnizon Urartular'ın bölgeye bakış açısını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Urartular'ın bölgede güvenlik, kontrol amaçlı yaptıkları mimari yapılar ve metalürji faaliyetleri hakkında bk; Ceylan, a.g.e. 97; Günaşdı, Yavuz, "Erzincan Sırataşlar Kalesi", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 5/9, 2015, s. 113 vd.; Üngör, İbrahim, "Urartu Maden Ergitme Sahası "Kurtderesi" İliç (Erzincan) A Urartian Mine Field=Kurtderesi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research 9, 2016, s. 955 vd.; Özgül, Oktay, "Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi Tepeköy (Piralibaba)", Tüba-Ar 19, 2016, s. 137 vdd.

³¹ Kafkasya Kapıları Hakkında Ayrıntılı Bilgi İçin Bk; Muhammedoğlu, Aliyev, Salih, "Derbend Dağıstan'da Hazar Denizinin Kuzeybatı Sahilinde Tarihî Bir Şehir ve Liman", İslam Ansiklopedisi, 1994, s.164 vd.; Bi, a.g.e. s. 102 vd.

geçidin uzunluğu kuzey-güney yönlü Vladikafkaz'dan³² Tiflis'e kadar 228 km'dir. Stepantsminda gibi yerleşim birimlerinde geçidin genişliği 4-5 km'ye kadar çıkabilmektedir. Bazı yerlerde geçidin genişliği 20-25 m.'ye kadar daralmaktadır. Geçidin yerleşmeye müsait alanlarında rakım 1720 m.'ye kadar düşmektedir. Geçidin yer aldığı Kazbek Dağlarında ise rakım genelde 5033 m. civarındadır³³. Daryal Geçidi, günümüz sınırları ile Osetya-Gürcistan sınırında olup Güney Osetya'nın hemen kuzey doğusunda yer almaktadır. Vladikafkaz'dan, Daryal geçidi boyunca Tiflis'e kadar uzanan ve günümüzde de kullanılan karayolu, Güney Osetya doğu sınırına paralel bir biçimde ilerlemektedir³⁴. Çeçen bölgesi ile Gürcistan arasında yer alan ve "Mamison" geçidi (2820 m.) olarak adlandırılan bir diğer geçit ise, Terek Havzası'nı Riyon bölgesine bağlar. Bununla beraber, Daryal Geçidi, kuzeyde Terek Havzası'nı, güneyde Kür Nehri'ne bağlar³⁵.

Ortaçağdan başlayarak Kafkasya ile ilgilenen batılı seyyahlar başta olmak üzere birçok yazar buradaki geçitler ve Kafkas Dağları'nda yaşayan etnik kabileler hakkında bilgiler vermişlerdir. Rubruk³⁶ başta olmak üzere, Carpini³⁷, Potocki³⁸ ve Tavernier³⁹ vb. birçok seyyah Kafkasya ile ilgili coğrafi ve kültürel gözlemlerini aktarmışlardır.

³² Eski adı "Orjonikidze" olan kuzey Osetya'nın başşehri "Viladikafkas'ın" Rusça anlamı "Kafkaslar'ın Hâkimi" demektir. Öztürk, Senem, "Jeopolitiğin Rusya Federasyonu'na Etkilerinin Kuzey Kafkasya-Gürcistan-Güney Osetya Çerçevesinde İncelenmesi", Güvenlik Stratejileri 9/17, 2013, s. 232.

³³ Özey, Ramazan, Dünya Platformunda Türk Dünyası, İstanbul, 1999, s. 81; <http://www.tdf.gov.tr/kazbek-dagi-kis-zirve-tirmanisi-basariyla-tamamlandi/>.

³⁴ İzzetgil, Elşan, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", The Geopolitics of Caucasus and the Strategy of Russia on the Region, Bölgesel Çalışmalar, cilt I, sayı I, 2016, 64 vd.; Berkok, İsmail, Tarihte Kafkasya İstanbul, 1958, s. 6 vd.

³⁵ Terek, Urhu, Liahva, Aragva ve daha nice irili ufaklı nehirlerin doğduğu yerler Oset'lerin ülkesi ve Terek Havzası'nda yer alır. Rusya'yı Güney Kafkasya ve Orta Doğu ile bağlayan karayollarının bir ucu Gürcü Askeri Yolu, aynı zamanda "Daryal Geçidi" olarak bilinir. Mamison Geçidi ise Oset Askeri Yolu olarak kabul edilir. Bu şekilde Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasyayı birbirine bağlayan bu geçitler ile yakın dönemde açılan Trans-Kafkasya Anadolu (Ruk Geçidi), bölgedeki siyasi-askeri ve ekonomik dengelerin düzenlenmesine katkı sağlar. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk; Berkok, a.g.e. 7; <http://www.alanvakfi.org.tr/dunden-bugune-osetlerin-tarihi/>

³⁶ Rubruck, William, The Journey of William Rubruck to the Eastern Parts Of The World 1253-1255, London, Second Series No: IV, 1990, s. 157 vd.

³⁷ Carpini, Johann de Plano, Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon, 2000, s. 1-39.

Daryal Geçidi, Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan (Rusya) arasında bir köprü olmakla beraber, Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya arasındaki geçişi de sağlamaktadır. Eskiçağda geçit boyunca ve Gürcistan'ın güneybatısındaki Sioni Kültürü⁴⁰ çerçevesinde 20'den fazla yerleşim yeri tespit edilmiştir⁴¹. Bu merkezlerde ele geçirilen eserler Kür-Aras Kültürleri ile büyük oranda benzerlik gösterirler⁴².

Geçidin Stepantsminda'yı takip eden yerleşime müsait yerlerinde, yukarıda da değinildiği gibi ilk neolitik yerleşmeleri görülür. Sioni bölgesinde özellikle Terek Irmağı'nın sağlamış olduğu verimli şartlar bu bölgede hızlı bir şekilde tarıma geçilmesini sağlamıştır. Geçit sayesinde "Karaz Kültürü" ya da "Kür-Aras Kültürü" diye adlandırdığımız kültürün geçidin her iki yakasında ortaya çıkan kültürler ile etkileşimi de yine bu geçitler vasıtası ile sağlanmıştır.

Kadim çağlarda Daryal geçidi, yerleşik hayatlar ile konar-göçer yaşam arasındaki hem sınırı hem de geçişgenliği sağlamıştır. Savunma ve yaşanabilir yerler bulmak için geçilmesi ve varılması gereken bir hedef görünümünde olan Daryal Geçidi'nin toplumsal fonksiyonları oldukça çeşitlidir. Bu manada M.Ö. 1500-1000 yılları arasına tarihlenen Kuban Kültürü'nün⁴³ geçidin her iki yakasında da bulgu vermesi, bu kültürün

³⁸ Uygur, Erdoğan, "Jean Potocki Ve Kafkasya Seyehatnamesi", Voyage Au Caucase at en Chine, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 3/2, 2006, s. 3 vdd.

³⁹ Tavernier, Jean-Baptiste, Tavernier Seyehatnamesi (Edt.) Yerasimos, Stefanos, İstanbul, 2010, s. 311 vd.

⁴⁰ Menabde, Medea-Kighuradze Tamaz, Sionis Arkeologiuri Dzeglebi, Tbilisi, 1981, s. 27-28. Bu kültür, Kuzey Kafkasya'nın erken çiftçilik kültürü olarak bilinir. Kronolojik olarak M.Ö. 3955-3778; 3940-3780 yıllarına tarihlenir Radyokarbon tarihlemeleri ve Kür-Aras Kültürü ile olan bağlantıları için bk: Mirtskhulava, Guram-Chikovani Guram, "Phase of Transition to the Kura-Araxes Culture in Eastern Georgia" Environment and Dwelling in the Early and Middle Bronze Ages South Caucasus, Problems Of Early Metal Age Archaeology Of Caucasus And Anatolia, Proceedings Of International Conference (Editors Marine Kvachadze - Marina Puturidze- Nino Shanshashvili) Tbilisi, 2014, s. 32 vd.

⁴¹ Mirtskhulava-Chikovani, a.g.e., s. 33 vd; Bu yerleşmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk; Chikovani, Guram, Adresamitsatmokmedo Kulturis Nasakhlari Sopol Chintidan."Legia and Cmpany", University Works, vol. 2, Tbilisi, 1998.

⁴² Mirtskhulava-Chikovani, a.g.e. 2014; 33 vd.

⁴³ Sulimirskii, Tadeusz, Scythian Antiquities In Western Asia The Appearance Of The Scythians, Artibus Asiae, Vol. 17, No. 3/4 1954, s. 288; Tarhan, a.g.e. s. 20; "Kuban-Koban" adı, Merkezi "Verknaya Koban" da bulunmuş zengin mezar gömülerinden gelmektedir. Kafkaslar'daki bazı araştırmacılara göre bu kültür, Kimmerler ile identifiye edilir. Zengin kurgan gömüleri ve mezar tipolojileri, Orta Asya menşelidir. Konu hakkında

geçidin iki tarafındaki bereketli ovalara yayılma çabasını ortaya koyması bakımından dikkate değerdir.

Arkeolojik kanıtlar, Daryal Vadisi'nde bu dönem insanların metalurji faaliyetlerindeki başarılarıyla beraber yarı konar-göçer bir hayat tarzına sahip, ziraat yapmasını bilen çoban toplulukların varlığını açıklar⁴⁴. Zaten Kazbek Dağları'nın yüksek kesimleri daha çok hayvancılık için müsait iken, geçidin izin verdiği daha geniş ve düz araziler tarım için kullanılan alanlar olmuşlardır.

M.Ö. 1500-1000'li yıllardan itibaren Orta Asya bozkırlarından batıya doğru yayılan atlı göçebe kültürü, (M.Ö. 1200'lerde) Kafkaslar'da Kimmerler olarak ortaya çıkmaktadır. Kafkasya Tunç Çağı'nın gelişimine katkıda bulunan Kimmerler'in Kuban bozkır sahasına Daryal-Mamison ve Derbent geçitlerini aşmak sureti ile vardıkları görülür⁴⁵. Eskiçağ'da Kimmerler'in kimliği, yayıldığı coğrafya ve kültürleri hakkında detaylı ayrıntılı araştırmaları bulunan Tarhan, Kafkasya'daki kültürel etkileşim hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır.

“Kafkasya bölgesi, tarihin en eski devirlerinden beri jeopolitik bakımdan müstesna bir mevkiye sahiptir. Kafkasya bir geçit bölgesidir. Kuzeyde güney Rusya bozkırları ve dolayısıyla doğu Avrupa ve Ural-Altaylar kanalıyla Orta Asya, güneyde ise Anadolu-İran ve Mezopotamya ile bağıntılıdır. Ayrıca bu bölgedeki zengin maden kaynakları altın, gümüş, demir vs. zikredilmelidir. Bu iki ana faktör, kültürlerin gelişiminde ve komşu bölgelerle olan kültürel münasebetlerde çok önemli bir rol oynamışlardır. Güney Rusya'nın " Tunç Çağ'ında bilhassa maden işleme sanatı, Kafkaslar yöresinde en ileri safhadadır. Bahsetmek gerekir ki, M.Ö. III. Bin'in başlarından beri bakır ve tuncun yanında altın ve gümüş işlenmektedir”⁴⁶.

ayrıntılı bilgi için bk; Tarhan, M. Taner, “Eskiçağda Kimmerler Problemi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1972.

⁴⁴ Kuban Kültürü bulguları ve yayılım alanı hakkında ayrıntılı bilgi için bk; Yükmen, Bakiye, Doğu ve Güneydoğu Dolmenleri Işığında Anadolu Megalitleri, İstanbul, 2003; Nabatçıkov, “Kuzey Kafkasya Tarihi”, Nart Dergisi Ankara 2002; <http://artvinlisin.tr.gg/Kafkasya-tarihi.htm>.

⁴⁵Tarhan, M. Taner, “Eskiçağda Kimmerler Problemi”, VIII. Türk Tarih Kongresi-I, 11-15 Ekim 1976, Ankara, s. 358.

⁴⁶Tarhan, M. Taner, “Eskiçağda Kimmerler Problemi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1972, İstanbul, s. 52 vdd.

Tarhan'ın da belirttiği gibi Daryal-Derbent, Mamison ve diğer küçük büyük geçitler, Kafkasya'nın erken dönem kültürlerinin Güney Rusya'ya yayılmasında, Kimmer göçlerinin dalgalar halinde Anadolu bozkırlarına akmasında ve ticaretin yaygınlaşmasında çok önemli bir köprü olmuştur.

M.Ö. II. binyıl başlarından M.Ö. VIII. yüzyıla kadar merkezi Kırım bölgesi olmak üzere, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kimmerler ve onları takip eden İskit boylarının ilk defa Ön Asya'da görülmeleri, Kafkasya'daki Gerusin/Portae, Sarmaticae⁴⁷/Daryal ve Oset geçitlerini aşmaları ile olmuştur⁴⁸. Kimmerler'i sürekli takip eden İskitler, Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takiben Derbent/Demir Kapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve Ön Asya'ya dalgalar halinde yayılmaya başlamışlardır⁴⁹. Doğu'da Urartu'yu yıkan Kimmer-İskit akınları⁵⁰, Orta Anadolu'da Frig Devleti'ni ortadan kaldırmış, Batı Anadolu'nun büyük politik gücü Lidya'yı tahrip etmiştir⁵¹. Mezopotamya'nın güçlü

⁴⁷Daryal Geçidine antik kaynaklarda savaşçı göçebe topluluklardan dolayı "Sarmaticae" diye bahsedildiği de olmuştur. Herodotos, Sarmatlar'ın İskitler ile akraba bir kavim olduklarını, kadınlarının üç düşman öldürmeden evlenmediklerini ve iyi ata bindiklerini bildirir. Herodotos, a.g.e. 117-118.; Bununla birlikte İskitler'in savaş taktikleri ve yaşam biçimleri konusunda da birçok benzerlik bulunduğu bilinir. İskitlerin savaş taktikleri konusunda ayrıntılı bilgi için bk; Palaz Erdemir, Hatice, "Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 938-943.; Palaz Erdemir, Hatice, "Anadolu'da İskit İzleri", Kırgızistan, 10-15 Haziran 2004, www.tdcif.org/sempozyum2.php.

⁴⁸Mordtmann, Andreas, David, "Über die Keilinschriften zweiter Gattung": *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Leipzig, XXIV, 1870, 49-51; Junge, Julius, *Saka-Studien; Der Feme Nbrdosten in Weltbild der Antike*, Leipzig, 1939, s. 4 vd.; Tarhan, M. Taner, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 1*, Ankara, 1984, s. 113.

⁴⁹Sulimırski, a.g.e., s. 289; Rice, Tamara, Talbot, *The Scythians* (Ed. Glyn Daniel), London, 1957, s. 25 vdd.; Szemerényi, Oswald, *Four Old Iranian Ethnic Names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka*, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften Wien 1980, s. 5 vd.

⁵⁰Tarhan, M. Taner, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler Ansk. I*, Ankara, 2002, s. 604; Asur casusluk teşkilatının başında bulunan veliaht prens Sanherib tarafından, Asur kralı II. Sargon'a yazılmış bir mektupta, Kimmer güçlerinin, I. Rusa (M.Ö. 743-714) egemenliğindeki Urartular'ı yenilgiye uğrattıkları hakkında bilgiler verilir. Geniş bilgi için bak: Waterman, Leroy, *Royal Conespondance of the Assyrian Empire*, Ann Arbor, 1930, No; 197.

⁵¹Herodotos, IV: 12; Tarhan, M. Taner, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1972,

İmparatorluğu Asur Devleti ise korku içinde yaşamıştır. Ünlü Asur kralı Asarhaddon (M.Ö. 686-669)'un güneş tanrısı Şamaş'a yaptığı yalvarış ve yakarışlar bozkırlı Kimmerler karşısında duyduğu korkuyu açıkça yansıtmaktadır. Asarhaddon, bu bozkır savaşçılarından **“cehennemin doğurduğu”** diye söz eder, Kimmer lideri Teuşpayı'da **“kuzeyli düşman”** “Umman Manda” olarak tanımlar⁵².

Eskiçağda Kafkasya'nın önemli geçitlerinden birisi de Derbent'tir. Rabrazen ve Kabas arasındaki boğazdan, geçidin Hazar Sahili'ne kadar en geniş yeri, kuş uçuşu olarak yaklaşık 30 km'dir. Geçidin yerleşime uygun kısımlarında Velikent, Delichoban, Berikey, Ulluterkeme, Mamedkala ve Tatlyar vb. yerleşim birimleri yer alır. Derbent şehir merkezinin bulunmuş olduğu en geniş alan yaklaşık 3,5 km. kadardır. Güneye doğru Aglobi, Kullar ve Samurchay'a kadar 3-4 km. genişliğinde devam edip, 40 km. güneye uzanarak Azerbaycan'a ulaşır. Vladikafkaz'dan Derbent'e kadar uzaklık Kafkas Dağları boyunca kuş uçuşu olarak 350 km. kadardır. Daryal ve Derbent arasında Kafkaslar'ın en kestirme geçidi olan **Avar Geçidi** yer almaktadır⁵³.

Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya arasında Eskiçağda cereyan eden toplumsal etkileşimlerin kesişme noktasında yer alan Derbent Geçidi/Şehri, nehirler ve dağlardan akan dereler ile beslenen bir dağ silsilesi ile doğuya doğru uzanarak ovayı çeşitli kritik noktalarda “sıkıştırarak” kadar daralır.

Tarih boyunca Derbent ismi değişik adlarla anılmıştır. Araplar Derbent'e **“El-bap, El-Ebvap, Bab-ül Ebvap”** gibi **“karakol”** anlamına gelen isimleri kullanmışlardır. Farslar, **Derbend-i Hazeran**, Türkler ise **“temir kapı”** (Demirkapı) isimlerini kullanmışlardır⁵⁴. Orhun Abideleri'nde “Demirkapı” ismi pek çok yerde geçer.

“Temir Kapı”, beş kez Kültigin yazıtında, dört kez Bilge Kağan yazıtında, iki kez Tonyukuk yazıtında, bir kez de İhe Hüşötü yazıtında benzer ifade ve tanımlamalar da geçer. Buna göre “Demir Kapı” Türklerin

İstanbul, s. 101 vd.; Durmuş, a.g.e. s. 31 vd.; Erdemir, Hatice, Palaz- Erdemir, Halil “Güneybatı Asya Ve Avrasya'da İskit Askeri İzleri”, Tarih Okulu, Sayı VII, 2010, s. 26-27.

⁵²Knudtzon, Jorgen, Alexander, Assyrische Gebete an den Sonnengott, für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Asurbanipals, Leipzig, Bant II, 1893, s. 114-115.

⁵³Baski, Imre, “Demirkapılar (Temir Qapıy, Vaskapu, Dömörkapu)” I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, İzmir, 2006, s. 75; Bi, a.g.e., s. 104-105.

⁵⁴Muhammedoğlu, a.g.e. s. 164 vd.

yerleşim alanlarını gösterirken batıdaki sınır için en uç noktayı göstermektedir⁵⁵.

Kültigin Güney Cephesi 3-4: k.urıgaru : yençü ügüz keçe : temir kapıgka : tegi: süledim; Kültigin Doğu cephesi 2: ilgerü: kadirkan: yuşka tegi: kerü: temir kapıgka tegi: k.onturmuş; Kültigin Doğu cephesi 8:kurıgaru: temir kapıgka: tegi: süleyü: hermiş; Kültigin Doğu cephesi 7: k.urıgaru : temir kapıgka : tegi: süledimiz; Kültigin Doğu cephesi 39: sogdak : bodun : eteyin teyin : yeJKü : ügüz : keçe : temir kapıgka : tegi : süledimiz; Bilge Kağan Kuzey cephesi 2-3: tokuz ersinke : tegi: süledim: töpötk: kiçig: tegmedim : kurıgaru yejkü ügüz: keçe: temir kapıgka; Bilge Kağan Doğu cephesi 3-4: kerü temir kapıgka : tegi : konturmuş kurıgaru : temir : kapıgka : <tegi> : süleyü :berm iş; Bilge Kağan Doğu cephesi 8: kurıgaru: temir: kapıgka: <tegi> : süleyü: hermiş; Bilge Kağan Doğu cephesi 15: kurıgarı: temir kapıgka: tegi süledimiz; T II G 1: betjülüg ek tagıg : ertü temir kapıgka : tegi : ertimiz :T II G 2: türk bodun : temir kapıgka : tensi oğlu : aytigma tagka: tegmiş idi yok enniş; İhe Hüşötü Dogu 4: yençü ügüzüg keçip, temir kapıgka, tezikke tegi sü/lep anç] a kazgantı

Fakat burada ismi geçen Demirkapı ismi için bahsedilen yer, Belh kentini Semerkant'a bağlayan yol üzerinde kayalık bir geçittir⁵⁶. Bizim

⁵⁵Orhun yazıtları hakkında detaylı bilgi için bk; Tekin, Talat, Orhun Yazıtları, Ankara, 1988; Tekin, Talat, Tonyukuk Yazıtı, Ankara, 1994. (Demirkapı, buranın sınır olması ve bölgedeki gidiş-gelişler hakkında bkz. Palaz Erdemir, Hatice, "Roman Relations with the Turks of Central Asia, c. 560-600", *Second International Congress on Black Sea Antiquities*, Bilkent University, Turkey-Ankara, 2-9 September 2001; Palaz Erdemir, Hatice, "Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 938-943; Palaz Erdemir, Hatice, *Göktürk-Bizans İlişkileri (VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003; Palaz Erdemir, Hatice, "Diplomacy Around Black Sea in the Sixth Century AD", *II. International Blue Black Sea Congress on Politics, Economics and Society*, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 10-13 Ekim 2010; Erdemir, Halil ve Palaz Erdemir, Hatice, "Geo-Historical Impact of the Black Sea on the Eastern Neighborhood Policy of the EU", *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Üzerine 4. Uluslararası Mavi Karadeniz Kongresi*, 25-26 Kasım 2013, Editörler: Alaeddin Yalçınkaya, Şükrü Yazğan, Marmara University, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 265-290; Palaz Erdemir, Hatice, "Bizans Kaynaklarına Göre VI. Yüzyılda Türkler", *Türkler ve Bizans-Yoksa Doğu Roma mı?*, Hazırlayan Reha Bilge, Giza Yayıncılık, İstanbul, 2017, 52-137, 52-137.)

⁵⁶Thomsen, Vilhelm, *Inscriptions De L'orkhon*, Helsingfors, 1896, s. 137 vd., Thomsen, 1896'da yayınladığı Orhun Kitabeleri adlı eserinin 136-137. sayfalarında Demirkapı'nın 12-20 m genişliğinde ve 3 km uzunluğunda dar bir dağ geçidi olduğunu ifade eder. Geçidin

bahsettiğimiz Derbent geçidine ise, Hun, Avar, Hazar, boyları başta olmak üzere özellikle Batı Türklerinin bölgeye yaptıkları göçlerden dolayı “Temir Kapı-Demir Kapı” ismi verilmiştir⁵⁷. Demir Kapı ismi, Dede Korkut kitabının muhtelif yerlerinde de “Derbent Geçidi” ile bağlantılı olarak geçer⁵⁸.

“Demirkapı Derbendindeki demirkapıyı kapıp alan, altmış tutam alaca mızrağının ucunda er böğürten Kazan gibi pehlivanı bir savaşta üç kerre alından yıkan Kıyan Selçuk oğlu Deli Dünder dörtnala yetişti”.

Günümüzde Rusya sınırları bulunan özerk bir cumhuriyet olan Dağıstan’daki geçit hakkındaki ilk bilgiler, arkeolojik bulgulara ve kaynaklara göre eski çağlara kadar dayanır. Dağıstan’da Paleolitik döneme ait ilk bulgular, Çumus-İnits’te ve Usiş yerleşkesinde tespit edilmiştir. Bununla beraber, Dağıstan’da Çuval-Hvarabnoho ve Çinna-Hitta mağaralarında kaya üstü resimler bulunmuştur⁵⁹. Derbent’in düz alanlarında Neolitik dönemden itibaren birçok yerleşme görülür. Özellikle Ginchi, Velikend vb. yerlerde yerleşimin sürekliliği ve Kür-Aras/Transkafkasya kültürü geçişkenliği göze çarpar⁶⁰. Kayakent V-Kayakent VI, Velikent I, II, III, IV, V, Derbentskoe, Torpakh Kale, Bugda Tepe, Karatsan I, II, Sanchi, Kullar vb. yaklaşık olarak 50’ye yakın yerde Karaz Kültürü/Transkafkasya Kültürü topluluklarına ait yerleşim yerleri tespit edilmiştir⁶¹. Ayrıca bu bereketli yerleşim kuşağının Samur Nehri’ni takip ederek Derbent kıyısı boyunca Azerbaycan’a kadar ulaştığı görülür. Kür-Aras/Transkafkasya toplulukları ile aynı kültür coğrafyasında ortaya çıkan bir diğer Kafkas

fiziki görünümünden ve etkileyciliğinden dolayı, diğer Türk boyları tarafından benzer geçitler için de “Demirkapı” isminin kullanıldığını belirtmekte fayda var.

⁵⁷Muhammedoğlu, a.g.e., s. 164 vd.

⁵⁸Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, İstanbul, 2003, s. 73.

⁵⁹Hüseynova, a.g.e., s. 7, 9.

⁶⁰Kohl L. Philip, The Making of Bronze Age Eurasia, Cambridge World Archaeology Cambridge University Press Online, 2012, s. 102 vd.; Shengavit, Amiranis, Erzurum Pulur, Tabara El-Akrad, Beth Yerah, Beth Shean vb. yerlerde açık izleri görülen Karaz Kültürü’nün önemli bir figürünü olan insan yüzü kutsal ocak parçaları çok önemlidir. İnsan yüzünde göz, burun ve kulaklar oldukça belirgin olarak yapılmıştır. Çenenin altından itibaren uzun bir şekilde yapılan boyun kısmı, alt alta yayvan “V” biçimli çizgilerle bezenmiştir. Ceylan, Alpaslan, “Erzurum Ovası’nda Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük”, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, S 26, Erzurum, 2001, s. 29-41.

⁶¹Kohl, a.g.e., s. 104 vd, Kuzey ve Güney Kafkasya Tunç Çağı yerleşmeleri ve Derbent civarındaki yerleşmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk; Kohl, a.g.e.

topluluğu olan Hurriler, Daryal ve Derbent'i aşmak suretiyle Doğu Anadolu yaylaları, Malatya-Elazığ üzerinden Suriye'ye kadar ulaşmışlardır⁶².

Geçitler ve çevresini önemli kılan nedenlerden biri de yer altı madenleridir. Küçük Kafkaslar ve Büyük Kafkaslar arasındaki dağlık alanlar, çok sayıda mineral yatakları içermektedir. 400'den fazla maden rezervini bünyesinde barındıran bu bölge, özellikle bakır, arsenik, antimon ve altın, bakımından çok zengindir. Bu madenlerin Geç Tunç Çağı'ndan itibaren insanlar tarafından işlenmeye başlandığı görülür. Eskiçağ madencilik faaliyetlerinin yoğun olduğu Orta Kafkaslar'da, Büyük Kafkaslar'da, Güneydoğu Ermenistan Zangezur, Dağıstan ve Çeçenistan'daki eski cüruf yığınlarının bulunduğu maden bölgelerinde arkeometalürjik çalışmaların daha fazla olduğu görülmektedir⁶³. Bu anlamda geçit bölgeleri (Daryal-Derbent- Mamison), özellikle metalürji bakımından oldukça gelişmiş bir nomad kültürü temsil eden "Kuban Bozkır Kültürünün" Güney Rusya'ya taşınmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir⁶⁴.

⁶²Ilyasov, Lecha, *The Diversity Of The Chechen Culture: From Historical Roots to Present*, Russia, 2009, s. 14; Bingöl, Akın, "Hurriler'in Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 6, S 1, 2013, s. 115-134. Hurriler, Eski Yakındoğu Dünyasında önemli roller üstlenmiş bir Kafkasya halkıdır. Arkeolojik kanıtlar, Transkafkasya'dan başlayarak Van Gölü, Ağrı Dağı ve Hazar Denizi arasındaki bölgede Hurriler'in M. Ö. 3. binyılın sonlarına kadar kendilerine çok yakın akraba olan Urartu'larla birlikte oturduklarını ortaya koyar. Hurri dili, Urartuca ve diğer Kafkas dillerindeki etkileşim için bk: Ünal, Ahmet, "Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler, 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, Ankara, 1997, 13 vd.; Ünal, Kuban-Maykop Kültürleri İle Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri (Kaf-Der Çorum Paneli Tebliğleri), İstanbul, 2002, s. 20-27; Yiğit, Turgut, "Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* C 24, S 38, 2005, s. 55 vd; Ceylan, a.g.e. s. 477.

⁶³Kohl, a.g.e., s. 67; Kafkasya'daki erken metalürji faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk; Akhundov, Tufan, "At the Beginning of Caucasian Metallurgy" *Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia*, *Proceedings of International Conference* (Editors Marine Kvachadze –Marina Puturidze- Nino Shanshashvili), Tbilisi, 2014, s. 12 vdd.

⁶⁴Reinhold, Sabine-Korobov, Dimitrij, S. *The Kislovodsk basin in the North Caucasian piedmonts—archaeology and GIS studies in a mountain cultural landscape*, *Preisroria Alpina* 42, 2007, s. 193; Kohl, a.g.e., s. 84; Kuban Kültürüne ait metalürji alanında yapılmış eserler için bk: Bedianashvili, Giorgi-Bodet, Catherine, "Koban Necropolis, Tombs 9 And 12: The Late Bronze To The Early Iron Age Of The Northern Caucasus" *Koban Mezarlığı, "9 Ve 12 No'lu Mezarlar: Kuzey Kafkasya'da Son Tunç Çağı'ndan İlk Demir Çağı'na Geçiş Süreci"*, *Tüba-ar*, S 13, 2010, s. 277-292; *Catalogue The State Hermitage Museum Leningrad Maikop Culture of the North Caucasus Late 3rd millennium B.C.; Early Cultures*

Derbent Geçidi'nin bir diğer önemli özelliği ise M.Ö. I. binyıldan itibaren Avrasya göçerleri diye tabir edilen Kimmer-İskit ve Sarmat kabilelerinin Kafkaslar'ı aşarak Anadolu içlerine kadar yayılmalarını sağlamak olmuştur. Yüksek Kafkas sıradağlarını, geçitler sayesinde aşan bu konar-göçer bozkırlılar, başta Doğu Anadolu'nun büyük devleti Urartular olmak üzere İç Anadolu'da Frig ve Lidya gibi Demirçağ devletlerini de bozguna uğratarak Küçük Asya'nın siyasi yapısının değişmesini sağlamışlardır⁶⁵.

Kimmer-İskit boyları, özellikle VIII-VII. yüzyıllardan sonra Karadeniz'in kuzeyinden gelerek Kuzey Kafkasya'daki küçük büyük geçitleri ve Derbent'i aştıktan sonra, Güney Kafkasya'ya yönelmişlerdir. Manna ve Medya devletlerinin topraklarına yerleşerek Assur, Urartu ve Pers kaynaklarına değişik isimler ile girmeyi başarmışlardır⁶⁶.

Kimmer-İskit boylarının Kafkasya'ya gelişinden sonra Kavimler Göçü sırasında özellikle Hun göçlerinde Derbent'in önemi yine ortaya çıkmaktadır. Mahaçkale, Derbent kasabası, Cemikent, Utamış, Tarki, Palasa-sırt, Kuhuroba, Hucbala, Sandıktepe, Hınıslı vb arkeolojik merkezlerde ortaya çıkan kurgan buluntularının Hunlar'a ait olması, göçerlerin Maykop kültürü ile başlayan, Kuban ile devam eden ve Kimmer-İskit ile şekillenen yeni yurtlar bulma ve yerleşme maksatlı toplumsal faaliyetlerini ortaya koymaktadır. Bu şekilde Derbent ve civarının erken dönem Türk göçleri ile beslenmesi, Hunlar'ın göçünden sonra da devam etmiştir. M.S. 515'ten sonra Derbent havalisine yerleşen bir diğer Türk boyu

of the Lands of the Scythians Adapted from a Russian text by Boris Piotrovsky The State Hermitage Museum, Leningrad.

⁶⁵Mordtmann, a.g.e. s. 49 vd.; Junge, a.g.e. s. 3 vd; Hellmuth, Anja, "The chronological setting of the so-called Cimmeric and Scythian Material from Anatolia", Anes, 2008, Germany, s. 103.

⁶⁶Asur kaynaklarında Kimmerlerden "Gimirrai", İskitler'den "İşguzai-Aşguzai", diye bahsedilir. Pers kaynaklarında İskiteler için "Saka" ismi kullanılır. Urartular ise Kimmerlerden "İş-qi-gu-lu" olarak bahseder. Minns, Ellis, Hovell, Scythians and Greeks: a survey of ancient history and archaeology on the North coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus Cambridge: University Press, 1913, s. 42 vd.; Olmstead, Albert, T., "Darius and his Behistun Inscription" The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Chicago, c LV, 4, 1938, s.392-416; Hasanov, Zeur, Çar İskitler, 2009: 265-266.; Tarhan, M. Taner, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", Türkler Ansk. C I. Ankara 2002, s. 604 vdd.; Durmuş, a.g.e., s. 61 vdd.

da Sabirler olmuştur ⁶⁷. Yaklaşık 40-50 yıl boyunca bölgeye akınlar düzenleyen Sabirler, daha sonra Abşeron, Şabran ve Mugan bölgesine yerleşmişlerdir.

Kimmer ve İskitler ile başlayan, Hunlar, Avarlar ve Sabirler ile devam eden göçlere ve saldırılara karşı Kafkasya'da savunma amaçlı kale ve garnizonlar inşa etmeleri M.S. 6. yüzyılın başında Sasani hükümdarı Hüsrev'in yaklaşık 4,5 km. uzunluğundaki bir kaleyi ve uzun sur duvarını inşa etmesi ile doruk noktasına ulaşmıştır⁶⁸. Sasaniler'in bu çabaları, kuzeydeki sürekli olarak devam eden bozkır göçebelerinin istilalarına karşı korunmak amaçlı yapılmıştır. Ancak başarılı olduğunu söylemek pek mümkün değildir⁶⁹.

Derbent ve civarındaki yerleşmelerin temeline bakıldığında, M.Ö. II. binyıldan itibaren bozkır kökenli kabile ve boyların arkeolojik buluntularının yoğunluğu dikkat çekmektedir. Ortaçağ'ın başlarında kısmen bir Fars etkisi görülse de kalıcı olmak bakımından bozkır göçebelerinin ağır bastığını söylemek herhalde yanlış olmayacaktır. Çünkü sürekli Orta Asya'dan yeni yurtlar bulmak amacı ile gelen bu toplulukların bölgede kalıcı olmak için bir takım faaliyetlere giriştikleri açıktır. Nitekim bölgedeki kurgan ve Orta Asya tipi mezar gömülerinin çokluğu bu durumu ortaya koyar. Dil bakımından da durum pek farklı değildir. Hint-Avrupa kökenli olan Osetler⁷⁰ ve Ermeniler dışında bölgede günümüzde pek fazla Hint-

⁶⁷ İlyasov, a.g.e., s.34-35; Bu Hun mezarlarında çok sayıda ok ucu, mızraklar, at koşum takımları, zırhlar dikkat çekmektedir. Mezar buluntuları daha çok Güneydoğu Avrupa Hunları arkeolojik malzemeleri ile örtüşür. Ancak buluntuların yerli halk olan Alanlar'a ait olduğu konusunda da farklı görüşler vardır. Fakat şunu belirtmek gerekir ki, ölü gömme biçimleri, diademler, suni deformasyona uğramış iskeletler, ok ve mızrak uçları, altın küpeler dikkatle incelendiğinde, Hun sanatı ile daha fazla yakınlık gösterdiği anlaşılabilir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Dostiyev, Tarık, "Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya'da Türk Egemenliği", XV. Türk Tarih Kongresi, 2006, C II, Ankara, 2010, s. 253 vd.

⁶⁸Derbent şehrindeki kale, sur duvarları ve değişik dönemlerde yapılan tahkimatlar için bk; http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_azerbaycan-tarix/product_5011797052; 08;25.

⁶⁹Kohl, a.g.e., s. 66 vd.; Bizans ve Ermeni kaynaklarına göre, kale duvarı, surları son derece sağlam yapılmış olmasına rağmen 627'de Herakleios'un müttefiki olan Hazarlar tarafından zapt edilmiştir. Derbent şehrinin ve surlarının Ortaçağ'daki durumu hakkında bk; Muhammedoğlu, a.g.e., s. 164.

⁷⁰Geçitler arasındaki vadilerde yaşayan bu kavmin asıl adı Os veya As'tır. Gürcü dilindeki yer adı ekinin ilavesiyle Oset şeklini almıştır. Ataları Alanlar'dır. Bundan dolayı Osetler'in kontrolündeki Daryal Geçidi'ne Müslümanlar, **Dar-ı Alan** adını vermiştir. Ayrıntılı bilgi

Avrupa dili konuşan halklara rastlanmamaktadır⁷¹. Günümüzde Daryal Geçidi'nin her iki yakasındaki vadilerde yaşayan Osetler ve Yahudi kökenli Tat halkları dışında Hint-Avrupa dili konuşan halk yoktur. Bununla birlikte, Karaçay-Malkarlılar, Dağıstan'ın kuzey düzlüklerinden Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanan topraklarda yaşayan Kumuklar Nogay Tatarları, Derbent'teki Azerbaycan Türklerinden de anlaşılacağı üzere Türkçe ve Türkçe'nin ağız ve lehçelerini konuşan toplumların varlığı, yukarıda bahsi geçen, Kafkasya'daki erken dönem "*Türkleşme*" sürecini ifade etmektedir. Ayrıca IX ve X. yüzyıllardan sonra Türkistan'dan gelen Oğuz göçleri ve akabinde Selçuklu fetihleri, bölgenin çok kısa süre içinde Türkleşmesini sağladığı gibi Anadolu'nun Türkleşme sürecini de beraberinde getirmiştir.

Daryal ve Derbent Geçitleri, Asya-Anadolu-Mezopotamya arasında veya Eski Doğu ile Eski Batı arasında en eski çağlardan itibaren tarihi, sosyolojik ve siyasi yönden çok önemli roller üstlenmişlerdir. Bu öneminden dolayı Daryal ve Derbent halen Rusya'nın Kafkasya coğrafyasında eski hakimiyetini yeniden tesis etmesi için gerekli olan unsurların başında gelmektedirler.

için bk; Tunç, a.g.e. 1, 8, 23, 49; Saydam, Abdullah, "Osetler Kuzey Kafkasya'da Yaşayan Bir Kavim", İslam Ansiklopedisi, 1994, s. 437-438, Osetler.

⁷¹Tavkul, Ufuk, "Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi", I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 2006, s. 189 vd.; Ünal, Kuban-Maykop Kültürleri İle Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri (Kaf-Der Çorum Paneli Tebliğleri), 2002, İstanbul, s. 15 vd.; İlyasov, a.g.e., s. 10-14.

Sonuç

Doğu Anadolu, Mezopotamya ve Asya arasında bir geçiş bölgesi olan Kafkasya'nın jeolojik ve jeomorfolojik özelliklerinin tarih boyunca ne kadar önemli olduğu tarihi ve sosyolojik bir gerçektir. Yüksek dağlar, derin V biçimli vadiler ve bu vadiler arasında irtibatı sağlayan geçitler, Kafkasya'nın Eskiçağ kültürlerinin ortaya çıkmasında ve etnogenezinin oluşmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Kafkasya, Neolitik Çağ'dan itibaren sürekli yerleşime sahne olmuştur. İklim ve uygun coğrafi şartlar, sürekli yerleşimin temel nedenini oluşturmaktaydı. Eskiçağda bu dağlık bölgenin insan yaşamı için daha müsait olan yerlerinde Tiflis, Berde, Derbent gibi önemli şehirler kurulurken, yüksek rakımlı platolarda daha çok tabiat şartlarına göre şekillenen bir hayat hüküm sürmekteydi.

Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağları'nda bölgenin nüfus ve üretim bakımından farklılaşmaya başladığı görülür. Daryal ve Derbent ise, devamlı olarak bu farklılaşmanın odağında yer almıştır. Geçitlerin güney bölgeleri, zirai üretim bakımından daha düz alanlar sağladığı için Azerbaycan'a ve Gürcistan bölgesine geçişler hep bu geçitler sayesinde sağlanmaktaydı. Bu sebeple Daryal, Derbent, Mamison geçitleri, Eskiçağ kavimleri için hem bir hedef, hem de ulaşılması gereken topraklar için aşılması gereken zor yollar olmuştur. Hatta bazı kavimler için bu geçitlerin isimleri, masal ve destanlarda geçen hayali bir unsur olan **Kaf Dağı** ile birlikte anılmıştır.

Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya'yı birbirine bağlayan geçitlerin bulunduğu coğrafyanın, hem konar-göçer yaşama hem de yerleşik hayata dair arkeolojik buluntular vermesi, bölgenin arkeolojik bakımdan zenginliğini ortaya koymaktadır. Arkeolojik kanıtlara göre, M.Ö. IV. binden itibaren bölgede gelişen Kür-Aras/Transkafkasya kültürüne ait yerleşmelerin Derbent gibi daha düz ovalık alanlarda ortaya çıktığı görülürken, Maykop-Kuban gibi kurgan kültürlerinin ise daha dağlık alanlarda geliştiği görülmektedir. İşte bu anlamda Daryal ve Derbent geçitleri, bu farklı kültür alanlarının buluşmasını ve kısmen etkileşimini sağlamıştır. Transkafkasya topluluklarının geçitleri aşmak suretiyle Güney Kafkasya'ya ardından Anadolu'ya ve oradan Suriye-Filistin bölgesine aktığı görülür. Arkeolojik malzemenin, geçitlerin her iki yakasından başlayarak Güney Kafkasya, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin'e

kadar aynı biçimde gelişmesi “Kür-Aras” adını verdiğimiz bu kültürün özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

M.Ö. III. binin ikinci yarısından sonra bölgede ortaya çıkan bozkır kökenli etno-kültürel değişimler, kavimlerin geçitlere bakış açısını da değiştirmeye başlamıştır. Tunç Çağlarında daha çok geçit etrafında yerleşme amacı güden, tarım ve ziraat yapan köy toplulukları yerine bozkır kökenli göçerlerin yerleşmeye başlaması, bölgede kültürel ve mimari anlamda yeni değişimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Daha önce düz alanlarda tarım ve ziraat yapma anlayışı ile bölgeye bakan insan topluluklarının, kuzeyden gelen göçebelerin tehdidi altında kalmasından dolayı geçitlerin kontrolü ayrı bir önem kazanmaya başlamıştır. M.Ö. I. binden itibaren artık konar-göçer topluluklar (Kimmer-İskit-Sarmat-Hun) geçitler ve çevresine hâkim olmaya başlamışlar, Kafkasya-Orta Asya-Anadolu arasında cereyan eden siyasi, kültürel, ekonomik gelişmelere tesir etmişlerdir.

Kafkasya'nın maden bakımından zengin olması ve M.Ö. III. binden itibaren bölgede madenin kullanılmaya başlanması, geçitler çevresinde Catacomb-Kuban-İskit-Sarmat vb. toplumlarda maden sanatının gelişimini doğurmuştur. Bölgenin arkeolojik verilerinin altın ve tunç bakımından zengin eser veri sunması, bölgedeki metalurji faaliyetlerinin yoğunluğunu ortaya koymaktadır. Bu sebeple Daryal ve Derbent civarına yerleşmeye çalışan insan toplulukları, hem geçitleri kontrol altına almaya hem de zengin maden yataklarını ele geçirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Bölge arkeolojisi dikkatle incelendiğinde geçitlerin sadece birer geçiş yolu olmadığı çok net olarak görülür. İlk Tunç Çağı'ndan itibaren geçitlerin geniş ve arazi bakımından daha düz olan yerlerinde tarım faaliyetlerinin ve hayvancılığın yoğunluğu göze çarpmaktadır. Buna paralel olarak Kuzey Kafkasya'nın ilk çiftçilik kültürü olarak bilinen Sioni Kültürü'nün, geçitler vasıtasıyla Kür-Aras ile teması, geçitlerin kültürel geçişkenliğe olan katkısını ifade etmektedir.

Başlangıçta Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde, sarp yamaçlarda geniş hayvan sürülerine otlaklar bulmak amacı ile yayla hayatını sürdüren Türk toplulukları (Kimmerler-İskitler-Sarmatlar-Hunlar vb), daha sonra geçitlerin her iki yakasındaki önemli bölgelere sızmayı başarmakla beraber, bu bölgelere yeni yurt gözü ile bakmaya başlamışlardır. Geçitler çevresinde ortaya çıkarılan Kimmer-İskit kurganları, göçebe boyların yeni yurtlar bulma arayışının ve Orta Kafkaslar bölgesini tamamen ele geçirme

faaliyetlerinin kanıtlarındandır. Özellikle Derbent ve civarındaki Hun kurganlarının sayıca fazla olması, aynı zamanda arkeolojik malzeme bakımından zengin eserler barındırması, bölgenin göçler vasıtası ile Türkleşme faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Çalışmamızın başında da ifade ettiğimiz gibi geçitler özellikle, Derbent, o kadar yoğun Türk göçlerine maruz kalmıştır ki, Orhun Abidelerinde geçen “**Temir kapığ-Demirkapı**” ismi, daha sonra bölgeye göçen Türk boyları tarafından Kafkas Geçitleri için de kullanılmaya başlanmıştır. Muhtemelen Kafkaslar’da demir, bakır, altın madenleri bol miktarda olduğu için, “**Demirkapı**” ismi, Türk boyları tarafından coğrafi özelliklere izafeten verilmiş olmalıdır.

Geçitlerin günümüze kadar yansıyan en önemli özelliklerinden birisi de Kafkasya’daki kültürel etkileşime sağlamış olduğu katkıdır. Doğal çevre ve iklim yapısı, dillerin ortaya çıkmasında ve gelişiminde son derece etkili olmuştur. Bu yüzden bugün çok farklı dillerin konuşulduğu Kafkasya bölgesinde Daryal-Derbent-Mamison-Avar vb. geçitleri, hem bu dillerin kaynaşmasında/etkileşiminde hem de kendi özel dokularını korumasında son derece etkili olmuştur. Geçitlerin çevrelediği sarp bölgelerde, bataklık alanlarda, ormanlık araziler vb. yerlerde Osetin dili gibi küçük dil gruplarına rastlanırken, Derbent, Mahaçkale vb. düz alanlarda daha büyük Ural-Altay dil ailesine mensup Türk dil gruplarına (Karaçay Malkarca-Kumukça-Nogayca-Avarca vb.) rastlanmaktadır. Fakat bu ayrılma, geçitler sayesinde olumlu bir kültürel etkileşimi de doğurmuştur. Coğrafi şartların zorluğu, aynı coğrafi etmenlere maruz kalma ve sadece geçitler sayesinde gelişebilen ticaret, bu etkileşimi sağlayan temel unsurlar olmuşlardır.

Geçitlerin bu özelliği, Lezgice, Avarca-Andiyaca, Vaynahca, Dargica, Kinalugice, Lakice, Cezce ile Çeçenya’da konuşulan Nakça ve Lakice, dilleri vb. orijinalliğini koruyan dillerin günümüze kadar varlığını korumayı sağlamıştır. Bununla beraber, hem Kuzey Kafkasya’da hem Güney Kafkasya’daki Türkler ve Türkçe konuşan halkların yukarıda saydığımız diller ile teması, belki de dünyada eşine az rastlanan ve adına “**Kafkas Kültürü**” dediğimiz hususi bir kültürün oluşmasını sağlamıştır. Günümüzde Ermeniler ve Gürcüler dışında kalan Kafkasya halklarının ortak kültüründen bahsedilebilmesi, Kafkasya’daki coğrafi çeşitlilikten kaynaklanmaktadır.

Geçitlerin tarihi olayların gelişimine damga vuran bir başka yönü ise, ticaretin geçitler vasıtası ile sağlanması olmuştur. M.Ö. III. binden itibaren bölgede hızlıca gelişen ticari ilişkiler, Kimmer-İskit-Hun göçleri ile

daha da hızlanmış, özellikle tarım, hayvansal üretim ve metalurji alanındaki ticari saha, geçitler yolu ile Güney Rusya, Anadolu, Suriye-Filistin bölgesine kadar genişlemiştir. IX.-XI. yüzyıllar ve devam eden yüzyıllarda geçitler yolu ile cereyan eden Oğuz ve Selçuklu göçleri sonrasında iyice belirginleşen siyasi ve ticari faaliyetler, bölgenin jeopolitik ve jeostratejik önemini daha da arttırmıştır.

Jeolojik ve doğal çevre özelliklerin etno-kültürel oluşumunda, kültürler arası iletişim ve etkileşimde bu kadar rol aldığı başka bir coğrafya daha yoktur. Kafkasya'da en erken yerleşmelerden itibaren gittikçe gelişen kültür, bozkır kavimlerinin etkisi ile daha fazla gelişmiş ve "**Kafkas Kültürü**" diye tabir edilen kültürün temelleri atılmıştır.

Bu tarihi altyapı ile günümüzde Kafkasya, zor coğrafi şartlara karşı hayatta kalmayı başarmış, ve özgün kültürü ile tarihe damga vurmuş halkların, tarihi serüvenini ahenk içinde anlatan bir destan gibidir.

Kaynakça

AÇUGBA, Timur, 2015, Kronolojik Abhazya Tarihi, Oktay Chkotua, İstanbul.

AĞALARZADE, Anar, 2009, “M.Ö. V – I. Binlerde Yakındoğu-Anadolu-Kafkasya Üçgeninde Kavimler Göçü, Ticari - Kültürel İlişkiler Ve Etkileşimler”. Migration Of Peoples and Commercial and Cultural Interactions in the Triangle of Near East – Anatolia and the Caucasus in the V-I Millenniums B.C. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi /Journal of Turkish World Studies, C IX, İzmir, s. 9-18.

AKHUNDOV, T, 2014, “At the Beginning of Caucasian Metallurgy” Problems Of Early Metal Age Archaeology Of Caucasus And Anatolia, Proceedings Of İnternational Conference (Editors Marine Kvachadze - Marina Puturidze- Nino Shanshashvili), Tbilisi, s. 11-17.

ARSEBÜK, Güven, 1974, Altınova’da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

BASKİ, Imre, 2006, “Demirkapılar (Temır Qapıy, Vaskapu, Dömörkapu)”, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, İzmir, s. 73-88.

BEDIANASHVILI, Giorgi, BODET Catherine, 2010, “Koban Necropolis, Tombs 9 And 12: The Late Bronze to the Early Iron Age of the Northern Caucasus” Koban Mezarlığı, “9 Ve 12 No’lu Mezarlar: Kuzey Kafkasya’da Son Tunç Çağı’ndan İlk Demir Çağı’na Geçiş Süreci”, Tüba-ar 13, s. 277-292.

BERKOK, İsmail, 1958, Tarihte Kafkasya, İstanbul.

Bİ, Mahmut, 2011, Kafkas Tarihi, Ankara.

BİNGÖL, Akın, 2013, “Hurriler’in Siyasi Organizasyonları”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C 6, S 1, s. 115-134.

BİTTEL, Kurt, 1945, *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye, İstanbul.*

BURNEY, Charles-LANG, David, Marshall, 1971, *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus, London.*

CARPİNİ, Johann de Plano, 2000, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme, Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon.*

CEYLAN, Alpaslan, 2001, “Erzurum Ovası’nda Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Sayı 26, Erzurum, s. 29-41.*

CEYLAN, Alpaslan, 2002, “Horasan ve Çevresi Araştırmaları Işığında Yazılıtaş Yazıtı”, *Çağlayan Aras, Erzurum, s. 14-16.*

CEYLAN, Alpaslan, 2008, *Doğu Anadolu Araştırmaları I (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır), Erzurum.*

CEYLAN, Alpaslan, 2015, *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır), Erzurum.*

CEYLAN, Alpaslan, vd. 2008, “2006 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Bakanlığı 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kocaeli, Cilt III, 129-149.*

CEYLAN, Nezahat, 2016, “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”, “The Two Historical Roadsof The Pasin Plainopened To The North”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research 9/43, s. 656-671.*

CHIKOVANİ, Guram, 1998, *Adresamitsatmokmedo Kulturis Nasakhlari Sopol Chintidan, “Legia and Cmpny” University Works, vol. 2, Tbilisi.*

COŞKUN, Ogün-KOCA, Halil, 2016, *Doğu Anadolu Bölgesi İçin Önemli Bir Ulaşım Güzergahı: Erzincan-Erzurum Karayolu, Uluslararası Erzincan Sempozyumu, Cilt 3, 41-57.*

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, 1994, Urartu Tarihi, İzmir.

DOLUKHANOV, Pavel, 1998, Eski Ortadoğuda Çevre ve Etnik Yapı, Suavi Aydın, İstanbul.

DOSTİYEV, Tarık, 2010, “Kavimler Göçü Döneminde Doğu Kafkasya’da Türk Egemenliği”, XV. Türk Tarih Kongresi, 2006, Cilt II, Ankara, s. 251-256.

DURMUŞ, İlhami, 1993, İskitler (Sakalar) Ankara.

ERDEMİR, Halil, “Kafkasya Jeopolitiğinin Bölge Politikalarına Etkisi”, *Kafkaslar Özel Sayısı*, Yeni Türkiye Yayınları, Temmuz-Aralık 2015, Sayı 72, Ankara, 2015, 378-626.

ERDEMİR, Halil ve PALAZ ERDEMİR, Hatice, ”Geo-Historical Impact of the Black Sea on the Eastern Neighborhood Policy of the EU”, *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Üzerine 4. Uluslararası Mavi Karadeniz Kongresi*, 25-26 Kasım 2013, Editörler: Alaeddin Yalçinkaya, Şükrü Yazğan, Marmara University, İstanbul, Gündoğan Yayınları, 265-290.

ERGİN, Muharrem, 2003, Dede Korkut Kitabı, İstanbul.

GÜNAŞDI, Yavuz, 2015, “Erzincan Sırataşlar Kalesi”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 5/9, s. 113-131.

GÜNAŞDI, Yavuz, 2016, “Geçitler Ülkesinde Bir Urartu Kalesi Avnik”, *Tüba-Ar*, Sayı: 19, s. 113-137.

HASANOV, Zeur, Çar İskitler, 2009.

HELLMUTH, Anja, 2008, “The chronological setting of the so-called Cimmerian and Scythian Material from Anatolia”, *Anes*, Germany, s. 102-122.

HERODOTOS, 1993, Herodot Tarihi, Azra Erhat, İstanbul.

HÜSEYİNOVA, İrade, 2013, Eski Kafkasya Tarihinin Arkeolojik Araştırmaları, İRS Arkeoloji 4(8), s. 4-11.

ILYASOV, Lecha, 2009, The Diversity Of The Chechen Culture: From Historical Rootsto Present, Russia.

İSMAİLZADE, Kudret, 2014, “Gobustan Açık Hava Müzesi”, İRS Arkeoloji 3, 11, s. 4-11.

İZZETGİL, Elşan, 2016, “Kafkasya’nın Jeopolitiği ve Rusya’nın Bölgeye Yönelik Stratejisi”, The Geopolitics of Caucasus and the Strategy of Russia on the Region, Bölgesel Çalışmalar, Cilt I, Sayı I, s. 51-85.

JUNGE, Julius, 1939, Saka-Studien; Der Feme Nbrdosten in Weltbild dr Antike, Leipzig.

KHAZANOV, Anatoly. M, 1982, “The Dawn Of Scythian History”, İranica Antiqua XVII, Gent, s. 49-63.

KINAL, Firuzan, 1998, Eski Anadolu Tarihi, Ankara.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, 2015, “Kafkas Ve Kafkasya Deyimlerinin Menşei ve Anlamı”, Bizim Ahıska Yaz, Kars, s.4-8.

KNUDTZON, Jorgen, Alexander, 1893, Assyrische Gebete an den Sonnengott, für Staat und königliches Haus aus der Zeit Asarhaddons und Asurbanipals, Leipzig Bant II.

KOHL, L. Philip, 2012, The Making of Bronze Age Eurasia, Cambridge World Archaeology Cambridge University Press Online.

KOŞAY, Hamit, Zübeyr-TURFAN, Kemal, 1959, “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, Belleten, XXIII/91, s. 349-413.

Makale Başv. Tarihi:19/10/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

KÖNİG, Friedrich, Wilhelm, 1955-57, Handbuch Der Chaldischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft 8, Graz.

LOON, M. Van, 1974, “The Inscription of Ispuini and Meinua at Qalatgah, Iran”, Journal of Near Eastern Studies, Chicago 34.

MARKOVİN, Vladimir, Ivanoviç, MUNGAEV R. M, 2003, Severniy Kavkaz, Moskva.

MARKOVİN, Vladimir Ivanoviç, 2008, Cüce Evleri İspunlar Kuzeybatı Kafkasya Dolmenleri, O Uravelli Ankara.

MELİKİSVİLİ, Georgiy Aleksandrovich, 1960, Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, Moskova.

MENABDE, Medea, KİGHURADZE, 1981, Tamaz, Sionis Arkeologiuri Dzeglebi, Tbilisi.

MİNNS, Ellis, Hovell, 1913, Scythians and Greeks: a survey of ancient history and archaeology on the North coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus, Cambridge: University Press.

MİRTSKHULAVA, Guram-CHİKOVANİ Guram, 2014, “Phase of Transition to the Kura-Araxes Culture in Eastern Georgia” Environment and Dwelling in the Early and Middle Bronze Ages South Caucasus, Problems Of Early Metal Age Archaeology Of Caucasus And Anatolia, Proceedings Of İnternational Conference (Editors Marine Kvachadze - Marina Puturidze- Nino Shanshashvili) Tbilisi, s. 32-42.

MORDTMANN, Andreas, David, 1870, “Über die Keilinschriften zweiter Gattung”: Zeitsehrift der Deutsehen Morgenlandischen Gesellschaft, Leipzig, XXIV, s. 1-85.

MUHAMMEDOĞLU, Aliyev, Salih, 1994, “Derbend Dağistan’da Hazar Denizinin Kuzeybatı Sahilinde Tarihî Bir Şehir Ve Liman”, İslam Ansiklopedisi, s. 164-166.

NABATÇIKOV, 2002, “Kuzey Kafkasya Tarihi”, Nart Dergisi Ankara.

NARİMANİSHVİLİ, Goderdzi, 2012, “Archaeological Investigations in Trialeti”, *Archaeology of Armenia in Regional Context*, (Ed. P. Avestiyan-A.Bobokhyan), Gıtutyun/Yerevan, s. 88-105.

OGÜN, Coşkun, KOCA, Halil, 2016, “Doğu Anadolu İçin Önemli Bir Ulaşım Güzergahı: Erzurum-Erzincan Karayolu”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, Cilt 3, Erzincan.

OLMSTEAD, Albert, T. 1938, “Darius and His Behistun Inscription”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Chicago, Cilt LV, 4, s. 392-416.

ÖZDER, Adem, 2013, “Avrasya Kavramı Ve Önemi” *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II/2, s. 65-88

ÖZEY, Ramazan, 1999, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, İstanbul.

ÖZGÜL, Oktay, 2015, “Çoruh ve Kür Vadisi’nde Kimmer-İskit Yer Adları”, *BELGÜ*, Sayı II, s. 159-181.

ÖZGÜL Oktay, 2016, “Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi Tepeköy (Piralibaba)”, *Tüba-Ar*, Sayı 19, s. 137-159.

ÖZTÜRK, Senem, 2013, ”Jeopolitiğin Rusya Federasyonu’na Etkilerinin Kuzey Kafkasya-Gürcistan- Güney Osetya Çerçevesinde İncelenmesi”, *Güvenlik Stratejileri* 9/17, s. 201-242.

PALAZ ERDEMİR, Hatice, “Roman Relations with the Turks of Central Asia, c. 560-600”, *Second International Congress on Black Sea Antiquities*, Bilkent University, Turkey-Ankara, 2-9 September 2001.

PALAZ ERDEMİR, Hatice, “Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 938-943.

Makale Başv. Tarihi:19/10/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

PALAZ ERDEMİR, Hatice, “Anadolu’da İskit İzleri”, Kırgızistan, 10-15 Haziran 2004.

PALAZ ERDEMİR, Hatice, “Diplomacy Around Black Sea in the Sixth Century AD”, *II. International Blue Black Sea Congress on Politics, Economics and Society*, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 10-13 Ekim 2010.

ERDEMİR, Hatice, Palaz-ERDEMİR, Halil, 2010, “Güneybatı Asya ve Avrasya’da İskit Askeri İzleri”, *Tarih Okulu*, Sayı VII, s. 25-37.

PALAZ ERDEMİR, Hatice, “Antikçağın Sonunda Doğu Roma’nın Güney Kafkasya (Transkafkasya) Politikası”, *Kafkaslar Özel Sayısı*, Yeni Türkiye Yayınları, Temmuz-Aralık 2015, Sayı 72, Ankara, 2015, 47-55.

PALUMBI, Giulio, 2003, “Red-Black Pottery: E.Eastern Anatolian and Transcaucasian Relationships around the Mid-Fourth Millennium BC. Ancient Near Eastern BC”, *Studies* 40, s. 80-134.

PEHLİVAN, Mahmut, 1984, “En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

PETRENKO Vladimir, G, 1995, “Scythian Culture in the North Caucasus”, *Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*, Edited By Jeannine Davis-Kimball Vladimir A. Bashilov Leonid T. Yablonsky, Zlnat Press Berkeley, Ca, 5-27.

PIOTROVSKY, Boris. B, 1962, “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.”, *VI. International Congress of Prehistorical and Protohistoric Sciences*. Moscow.

REINHOLD, Sabine, KOROBOV, Dimitrij, S., 2007, *The Kislovodsk basin in the North Caucasian piedmonts—archaeology and GIS studies in a mountain cultural landscape*, *Preisrora Alpina*, 42, s. 183-207.

RİCE, Tamara Talbot, 1957, *The Scythians* (Ed, Glyn Daniel), London.

RUBRUCK, William, 1990, *The Journey of William Rubbuck to the Eastern Parts Of The World 1253-1255*, Second Series No: IV, London.

RUSTEMOV, Caferqulu, Namazoğlu, Muradova Firuze, Memmedrza qızı, 2003, *Gobustan Petroglifleri*, Bakü.

SAGONA, Antonio-ZIMANSKY, Paul, 2015, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000-550*. İstanbul.

SAYDAM, Abdullah, 1994, "Osetler Kuzey Kafkasya'da Yaşayan Bir Kavim", *İslam Ansiklopedisi*, s. 437-438.

SEVİN, Veli, 2001, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara.

SHANSHASHVILI, Nino, Narimanishvili Goderdzi, 2014, "Environment and Dwelling in the Early and Middle Bronze Ages South Caucasus", *Problems Of Early Metal Age Archaeology Of Caucasus And Anatolia, Proceedings Of International Conference* (Editors Marine Kvachadze-Marina Puturidze- Nino Shanshashvili), Tiflis.

STRABON, 1993, *Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIII-XIV*, İstanbul.

SULIMIRSKI, Tadeusz, 1954, *Scythian Antiquities In Western Asia The Appearance Of The Scythians*, *Artibus Asiae*, Vol. 17, No. 3/4, s. 282-318.

SZEMERENYI, Oswald, 1980, *Four Old Iranian Ethnic Names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka*, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften Wien.

TARHAN, M. Taner, 1970, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi*, Sayı 24, s. 17-32.

TARHAN, M. Taner, 1972, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

TARHAN, M. Taner, 1976, “Eskiçağda Kimmerler Problemi”, VIII. Türk Tarih Kongresi-I, 11-15 Ekim, Ankara, s. 355-369.

TARHAN, M. Taner, 1984, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, Araştırma Sonuçları Toplantısı 1, Ankara, s. 109-120.

TARHAN, M. Taner, 2002, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, Türkler Ansk. C I. Ankara, s. 597-610.

TAVERNIER, Jean-Baptiste, 2010, Tavernier Seyehatnamesi (Edt.) Yerasimos, Stefanos, İstanbul.

TAVKUL, Ufuk, 2002, “The Socio-Linguistic Aspect of Cultural Interaction Among the Peoples of the Caucasus”. Acta Orientalia, 55 (4), s. 353-377.

TAVKUL, Ufuk, 2006, “Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi”, I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, s. 187-202.

TEKİN, Talat, 1988, Orhun Yazıtları, Ankara.

TEKİN, Talat, 1994, Tonyukuk Yazıtı, Ankara.

THOMSEN, Vilhelm, 1896, Inscriptions De L'orkhon, Helsingfors.

TUNÇ, Zekiye, 2012, “Malazgirt Öncesi Kafkasya’da Türk Varlığı”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.

UYGUR, Erdoğan, 2006, “Jean Potocki Ve Kafkasya Seyehatnamesi”, Voyage Au Caucase at en Chine, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 3/2, s. 29-37.

ÜNAL, Ahmet, 1997, “Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler, 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları Ankara, s. 11-29.

ÜNAL, Ahmet, 2002, Kuban-Maykop Kültürleri İle Eski Anadolu Kültürlerinin İlişkileri, Kaf-Der Çorum Paneli Tebliği, İstanbul, s. 1-33.

ÜNGÖR, İbrahim, 2014, İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi, Ankara.

ÜNGÖR, İbrahim, 2016, “Urartu Maden Ergitme Sahası “Kurtderesi” İliç (Erzincan) A Urartian Mine Field=Kurtderesi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research, Sayı 9, s. 955-969.

WATERMAN, Leroy, 1930, Royal Correspondance of the Assyrian Empire, Ann Arbor, No, 197.

YAKAR, Jak, 1990, “The Chronology of the Transcaucasian”, East Anatolian Early Bronze Age Eretz-Israel Amiran Vol, 94-100.

YILDIZ, Feridun, 2007, “Avrasya Jeopolitiğine Rus-ABD Yaklaşımları”, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Yıl:1, Sayı:1, Ocak-Şubat-Mart, s.149-177.

YİĞİT, Turgut, 2005, “Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 24, Sayı 38, s. 55-69.

YÜKMEN, Bakiye, 2003, Doğu ve Güneydoğu Dolmenleri Işığında Anadolu Megalitleri, İstanbul.

<https://artvinlisiin.tr.gg/Kafkasya-tarihi.htm> Erişim: 07.09.2017

http://bao.az/categoriesTarix/subcategoriesazerbaycantarix/product_5011797052 Erişim: 09.09.2017

<http://www.dag.gen.tr/elbruz-dagi.html> Erişim: 10.09.2017

<http://www.guncelakademi.com/turkiyenin-onemli-gecitleri-nelerdir--n205.html> Erişim: 10.09.2017

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi
Cilt:IV/Sayı:XIII/Aralı/MMXVII

Academic Journal of History and Idea
Volume:IV/Number:XIII/December/MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Özgül/atdd/0000-0003-0575-0436 -Ceylan/atdd/ 0000-0002-9889-7279

Makale Başv. Tarihi:19/10/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

<http://www.tdf.gov.tr/kazbek-dagi-kis-zirve-tirmanisi-basariyla-tamamlandi/>
Erişim: 13.09.2017

<http://www.alanvakfi.org.tr/dunden-bugune-oseitlerin-tarihi/>
Erişim: 07.09.2017

<http://irsaz.com/new/tr/search/query?Search=gobustan>
Erişim: 08.09.2017

<http://www.guncelakademi.com/turkiyenin-onemli-gecitleri-nelerdir--n205.html>;
Erişim: 07.09.2017

<http://www.maykop.narod.ru/>
Erişim: 10.09.2017

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi
Cilt:IV/Sayı:XIII/Aralı/MMXVII

Academic Journal of History and Idea
Volume:IV/Number:XIII/December/MMXVII

ISSN:2148-2292.

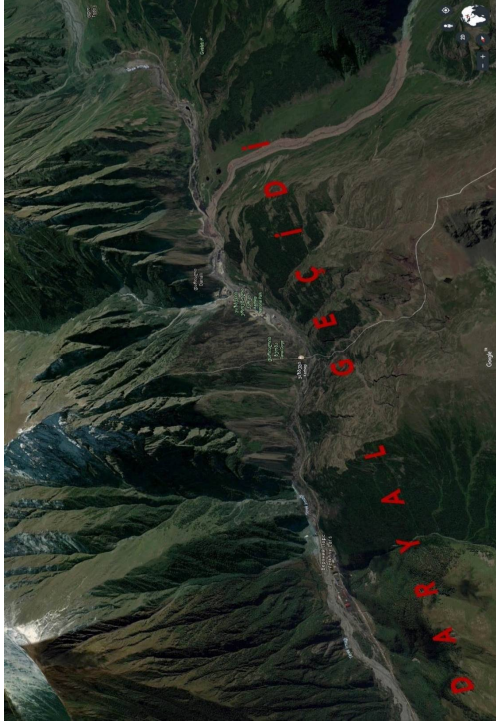
АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Özgül/atdd/0000-0003-0575-0436 -Ceylan/atdd/ 0000-0002-9889-7279

Makale Başv. Tarihi:19/10/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

EKLER

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi
Cilt:IV/Sayı:XIII/Aralı/MMXVII

Academic Journal of History and Idea
Volume:IV/Number:XIII/December/MMXVII

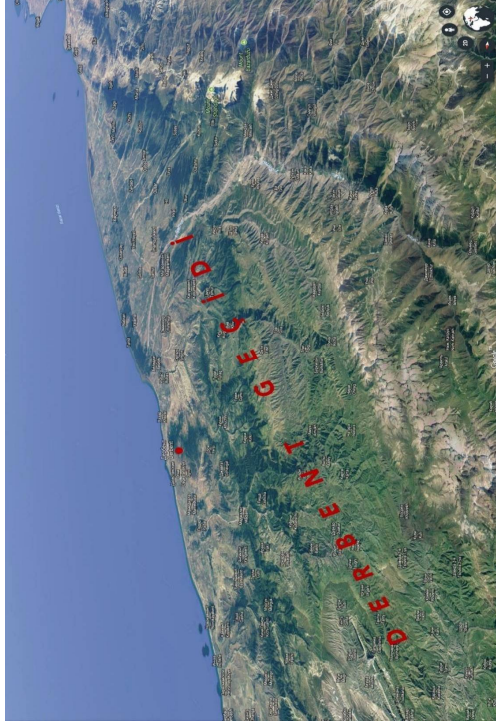
ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Özgül/atdd/0000-0003-0575-0436 -Ceylan/atdd/ 0000-0002-9889-7279

Makale Başv. Tarihi:19/10/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi
Cilt:IV/Sayı:XIII/Aralı/MMXVII

Academic Journal of History and Idea
Volume:IV/Number:XIII/December/MMXVII

ISSN:2148-2292.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Özgül/atdd/0000-0003-0575-0436 -Ceylan/atdd/ 0000-0002-9889-7279

Makale Başv. Tarihi:19/10/2017

Makale Y. Kabul Tarihi:20/12/2017

